

Educational life of Azerbaijani women in the 19th century: Haji Zeynelabidin Tagiyev's girls school

Özge ÜVENLİCAN

 0000-0001-5208-7644, E-mail: ozgeuvenlican@gmail.com

Institution: Ankara Hacı Bayram Veli University, ROR ID: <https://ror.org/05mskc574>

Abstract: The final quarter of the 19th century was marked by diverse developments that significantly influenced the history of Russian Turks. Education and the role of women were two fundamental aspects of the policies directed towards Russian Turks within Tsarist Russia. Society was constructed around these elements. Consequently, intellectuals among the Russian Turks first organized the need for educational reform through the new generation of Usul-i Jadid schools, which were founded on national awareness. Subsequently, they endeavored to communicate this educational framework to Russian Turks and incorporate women into this educational system. In pursuing their vision, they collaborated with affluent individuals who supported these initiatives. One such individual was Haji Zeynelabidin Tagiyev, who addressed all the requirements of the school, including the curriculum, and played a pivotal role in the establishment of the Muslim Girls' School in Azerbaijan by taking significant action. Thanks to H.Z.A. Tagiyev's Girls' School in Baku, a considerable number of Azerbaijani women of that era experienced a degree of liberation while remaining connected to their culture and avoiding relegation to a second-class educational institution in comparison to other schools. This study aims to bridge the gap in the literature by thoroughly examining the life of H.Z.A. Tagiyev and the founding of the girls' school, focusing on the education of Azerbaijani women in the 19th century. Furthermore, it provides a detailed account of H.Z.A. Tagiyev's life and identifies the motivations behind her contributions to education. This research also seeks to uncover who advocated for the establishment of a Muslim girls' school, utilizing Azerbaijani, Russian, and Turkish periodicals, as well as primary sources and published works, given that the topic is rooted in a cause-and-effect relationship. The document and content analysis method, a qualitative research approach, was employed for the analysis.

Research Article

Keywords:

Azerbaijan, Tsarist Russia, history of education, woman history, Tagiyev

Received: 14.04.2025

Accepted: 17.05.2025

Published: 26.05.2025

Corresponding Author

Özge Üvenlican (ozgeuvenlican@gmail.com)

To Cite This Article

Üvenlican, Ö. (2025). Educational life of Azerbaijani women in the 19th century: Haji Zeynelabidin Tagiyev's girls school. *Turkish History Education Journal*, 14(1), pp. 49-64. <https://doi.org/10.17497/tuhed.1675638>

Introduction

In the 16th century and beyond, the Caucasus emerged as a battleground for power dynamics. Nevertheless, in the 19th century, Tsarist Russia exerted significant control over the region (Rezulzade, 1996). By the conclusion of the century, the Turks of Russia, who faced the complex assimilation policies of Tsarist Russia while striving to maintain their identity, entered a crucial era of historical scholarship and education aimed at preserving and advancing their cultural identity. It is well understood that education in history and the acquisition of knowledge is vital for comprehending and expressing the essence of a society. The Turks residing in Azerbaijan represent a fundamental element of the intellectual endeavors they have embarked upon with this awareness.

In the context of the occupation of Azerbaijan territories by Russia, Russia implemented various policies to establish its presence in the region and ensure its sustainability. The Turks of Russia, particularly those in Azerbaijan, faced numerous issues during this period (Baykara, 1975). The most significant of these issues are education and the status of women. Education, while it may not produce immediate results, possesses long-term potential that can fundamentally transform societies. Conversely, for many years, women have the capacity to convey both the positive and negative impacts of education across generations. Consequently, the dismantling of these two elements can be sufficiently potent to destabilize society. Recognizing this, Tsarist Russia diligently pursued policies that revealed its intentions and mutually reinforced each other. Furthermore, as the populace endured injustice and various forms of violence, they were prohibited from thinking in their native language through education (Baykara, 1966). The Russian Minister of National Education of the period wrote the following lines to Tsar Alexander I: "I believe that educating and enlightening non-Russian nations and instilling in them the Russian spirit is extremely important for the policy pursued by our state (Ebulfez, 2006, p. 36)." Such an environment exposes Azerbaijani Turks to rupture within their own historical dynamic. Tsarist Russia, which clearly internalized the importance of education, initially did not consider rural areas of the region as educational areas and did not provide sufficient funds to these areas. In addition, local people living in rural areas who had insufficient financial resources were also confronted with the transfer of their lands to Russian immigrants (Yeşilot, 2004). Therefore, the indigenous population in rural areas was either uneducated or forced to attend traditional madrasahs. A large part of this population consists of Azerbaijani women who were left in deep poverty. Therefore, civilized development of the people also occurred as a reaction to this period.

Conversely, during the latter part of the 19th century, oil reserves emerged as a significant resource in Azerbaijan. The local population found job opportunities owing to industrial development, connections with the West through railway construction, and an increase in the educated population as a result of the education of Turks residing in Tsarist Russia, all of which contributed to the onset of the renewal process. During this time, certain Turkish intellectuals in Tsarist Russia, particularly in Azerbaijan, began to gain prominence, particularly in the context of educational improvement and modernization. In this regard, the Azerbaijani press, which experienced growth, particularly in the latter half of the 19th century, played a crucial role in disseminating development at the grassroots level (Baykara, 1966). The Azerbaijani press enabled the local population to remain informed about each other and global developments, significantly contributing to their intellectual advancement. When discussing the press in Azerbaijan, one notable figure is Haji Zeynelabidin Tagiyev, who was also a key financier of emerging publishing initiatives in Azerbaijan (Devlet, 2014).

The socio-political and economic situation of the Russian Turks in the last quarter of the 19th century, as outlined above, constitutes a general portrait of the region and enables us to see their own reactionary processes because, even though they seem to be geographically distant from each other, the situation for the Turks in Russia continued in a similar line. The intellectuals of the period, who followed the developments all over the world, acted as systematic guides for the Turks of Russia, especially with their educational foresight. Considering these conditions, it can be seen that new establishments need material as well as intellectual support. The most important supporters of intellectuals, who spread and developed among all Russian Turks, were undoubtedly the rich people of the period. One of the most important of these is Haji Zeynelabidin Tagiyev.

Within this holistic framework, this study aims to make a unique historical assessment of the reflections of historical knowledge and education in society, which consists of cumulative knowledge. Within the framework of this assessment and information analyses, it is very important for us to see how much society needs these scientific fields and how many social, political, and economic fields can be mutually designed through education in 19th century Azerbaijan. Therefore, this study will make it easier to see the old types of structures where women could receive education in 19th century Azerbaijan and the results of the struggle for the modernization of this education.

Method

Research Method and Design

While seeking answers to the questions on the educational life of Azerbaijani women in the period (what kind of strategy Haji Zeynelabidin Tagiyev followed to establish the first Muslim girls' school in Azerbaijan and from whom the proposal for the establishment of the school came), this study also sought answers to questions such as what kind of life Haji Zeynelabidin Tagiyev, a rich intellectual of the period who was one of the important financiers of the intellectual Russian Turks, was born into and what kind of education he received, whether the school built was seen only as an educational space, and whether it was a rehearsal for a life of quality that was deemed worthy of Azerbaijani women. Therefore, the process of women's transition from a traditional education model to modern education in 19th century Azerbaijan was analyzed. The document analysis technique, which is a qualitative research method, was employed to examine the process of social change in Azerbaijan, an important part of intellectual development, especially among the Russian Turks.

Data Set (or Working Group)

This study analyzes the transition from the traditional education model to the modern education system in 19th century Azerbaijan through women. The Girls' School of Haji Zeynelabidin Tagiyev is an important example of the modern education system in the region. It was also the subject of this study, since it was the first Muslim girls' school in Azerbaijan. Even though H.Z.A. Tagiyev had not received a high education, his interest and support for modern education position him in a remarkable place. All information and documents on the subject, including the main sources obtained, were examined through literature within the framework of scientific ethical rules. The present study does not require ethics committee approval because it does not involve any participant.

Data Collection Tools

The documents examined within the scope of this study are archived documents from the National Archives Administration of Azerbaijan and the National Library of Azerbaijan.

Thus, this study aimed to provide direct information on this subject. In addition, archival documents, copyrighted works, and articles in the Turkish, Russian, and Azerbaijani languages related to the article in question were systematically reviewed and classified considering the nature of the research. At the same time, we visited the region in person and examined the building, which was used as Tagiyev's girls' school and today as "M. Fuzuli Manuscripts Institute - Hussein Javid's Museum House. Thus, by seeing the buildings specially designed for the education of the period, it was possible to conduct research on whether the building in question contributed to the quality of education of the period.

Analysis of Data

The primary lines and specifics within the study's subject have been removed from the initial analysis, considering the shortcomings present in academic literature. Throughout the analysis, emphasis was placed on maintaining historical integrity and exploring the subject through a cause-and-effect lens. Efforts were directed towards showcasing the results of the historical correspondence of these studies and their implications for social life. To achieve this, archival documents from the relevant period were scrutinized through a literature review, and a content analysis was performed on the gathered documents. Consequently, both primary and secondary sources pertaining to the period were systematically and thoroughly examined. The study's reliability was established by evaluating the primary sources sourced from the archives, along with data derived from verbatim copies of these primary sources, all supported by historical validity. Furthermore, in the interpretation of the acquired data and the endeavor to create a coherent whole, conceptual boundaries were respected, and consistency was upheld by ensuring methodological integrity throughout the analysis process. Every document obtained was meticulously detailed, and the credibility of the findings was reinforced by aligning them with the historical context.

Results

19th Century Azerbaijan Women's Education

In the late 19th century, the education of modern Azerbaijani women, their visibility in society, and the upbringing of those who would walk alongside Azerbaijani intellectuals, who were an important reflection of society and lay the foundations of modern Azerbaijan for the future. By the end of the 19th century, this issue became remarkable not only for Azerbaijan but also for all Turks living in Russia. This is because there was also a positional distinction between Turkish and Russian women in Tsarist Russia in the period in question due to racial differences. Accordingly, it can be seen that Turkish women ranked quite low in terms of status. Tsarist Russia was most concerned about these groups achieving national consciousness, and this consciousness finding a response in society through education.

In the 19th century, while the policies of Tsarist Russia on Azerbaijani Turkish women gradually became more severe, it can be stated that the women of the region were almost non-existent because of the pressure of clergymen who continued to interpret Islam far from the requirements of their age (Hablemitoğlu & Hablemitoğlu, 1998). In this sense, for Azerbaijani intellectuals, the issue is not only a single-point issue that prioritizes education, but also a traditional, stereotypical, and difficult-to-overthrow religious issue. For Azerbaijani intellectuals, the process of building the new against the old has been quite challenging from both material and moral aspects. For them, one of the important obstacles in raising national consciousness among Azerbaijani Turks, raising good generations in the future, and gaining their identity by bringing social consciousness to the forefront was the almost non-existence of women in education.

In 1901, Ahmet Ağaoğlu, in his work *Women According to Islam and in the Islamic World*, quoted Yusuf Akcura as saying the following about the issue of women and education: “The rescue of Muslims, their spiritual, material, and even political development, depends on the solution of only two issues: The issue of women and the reform of the alphabet... (Hablemitoğlu & Hablemitoğlu 1998, p. 119)” These two phenomena highlighted by Ahmet Ağaoğlu have been indispensable policies for Tsarist Russia since the beginning of the 19th century. Looking at the big picture, for Tsarist Russia, which tried to turn all known areas of the period in its favor and left no gaps, education and women’s issues also played an important role in providing strategic advantage. Semyonov, one of the heads of the Transcaucasian Education Board during the Tsarist period, described the education policy of Tsarist Russia in the region as follows: Muslim children will stay with Russian, neighboring, and other Christian children for to 3-4 years, learn the Russian language, lose their religious fanaticism, and become more Russian, which is the main interest of the government in this field (Ahmedov, 1985, pp. 24-25)”. When the 19th century Azerbaijani education life in general is analyzed, it is already seen that this policy was implemented by Tsarist Russia. For Tsarist Russia, the sine qua non for the Russification of the region was the teaching of the Russian language to people (Somuncuoğlu, 2006). This was sometimes done directly through education and indirectly through interaction with the settlement of Russians in the region. There are two options in terms of education for people living in the region. The first is the general Russian schools that serve the assimilation programmes of Russians, and the other is the traditional madrasa education, which is quite numerous (Musayeva, 2014). “The first school opened in Shusha in 1830, Baku in 1832, Sheki in 1833, Ganja in 1837, and Nakhchivan and Shamakhi in 1838. In 1857, there were only 148 Azerbaijani students at all accident schools in Azerbaijan” (Muradova, 2007, p. 11). In this period, more than 90 per cent of Azerbaijani women were illiterate (Muradova, 2007). In 1830, two female teachers taught 25 girls in Baku, Icerisehir, Japan. Until the mid-19th century, there was no organized education system for women in Azerbaijan. In the 1850s in Shamakhi, a woman named Mrs. Kullubejim taught maths, Persian, history, mother tongue, sewing, painting, and so on. This kind of home education also contributed to the development of women in the region. As can be seen in the official documents, there were 11 female teachers and 55 female students in Ganja in the 1860s. However, only six of the girls were peasants. In general, Azerbaijani women are educated in such homes. Of course, they had to pay a certain fee to access the education. This situation has limited access to education for women from all walks of life. Girls’ ability to receive education is directly proportional to the income of their family (Ahmadov, 1985).

In such an environment, the main principle of Tsarist Russia while initiating educational activities in Azerbaijan was to teach the Russian language, culture, and history to the locals of the region and to ensure its continuity. For this purpose, Russia opened its first state school in Shusha in 1830 under the name of Kaza School (Devlet, 2014). In 1848, the first girls’ school, Mukaddes Nina School, opened in Shamakhi. The school was later transferred to Baku (Cabbarov 2011). When the school was first opened, sixteen female students were admitted. Like the others, this school had a curriculum based on Russian education. In 1901, only one Azerbaijani girl was studied (Ahmedov, 1985).

In 1874, Baku Girls’ High School opened, and another girl’s school named Marinsky opened in 1894 (Muradova, 2007). In 1901, seven Azerbaijani girls were educated in Marinsky Girls’ Schools (Ahmedov, 1985). However, as can be seen, the number of Azerbaijani female students in these schools was quite low. One of the main reasons for this is that the Russian education system was quite different from traditional Muslim education and did not meet the needs of the Azerbaijani women. In Tsarist Russia in 1874, the Regulation on State Schools was

published, and by controlling education, they aimed to keep the Turks living in Russia and, of course, the Azerbaijani people under control. According to this regulation, only Russian education can be provided at schools. This led the Azerbaijani people to send their children to the old-style Muslim schools. However, the number of those educated here was still quite low (Azərbaycan Tarixi, 2007).

As can be seen, there were not many educational options for women in the region in 19th century Azerbaijan. Russian schools have adopted the Russian-type education model for children of high-income families. Therefore, Azerbaijani girls could either attend these schools or be condemned to have limited education at home. However, they had to pay the fees for both options. In 1895, Hasan Bagirov, the director of the Vendam village school, said: "The peasants do not want to send young girls to the Russian school. With this in mind, every parent knows that it is his duty to teach his daughter Azerbaijani at home" (Ahmedov, 1985, pp. 119-212). In 1897, one per thousand of the total population of Russia received university-level education (Hablemitoğlu & Hablemitoğlu, 1998). Although schools were opened for the people of Tsarist Russia in the 19th century, almost everyone could not attend them. In widespread madrasas, the average duration of education varies between 10 and 15 years (Tagiyev, 1993). Therefore, madrasas provided education in a way that was far from the modern needs of the period; simply speaking, they prioritized the teaching of calculation, writing, Arabic, and Persian. Since old-style education was provided here, the literacy rate among people was quite low. Moreover, only boys were educated in these madrasahs, while girls had to be content with arbitrary education provided at home.

Realizing that all these developments had reached dangerous dimensions for the Russian Turks at the point of losing their identity, the educated intellectual segment of the Russian Turks, who were in interaction with the West, turned towards an enlightenment movement to solve these problems within themselves. Since they spent a lot of time on the issue of improving education in the region, they took the name of jadidci, based on the Usul-i Jadid (new method) method they developed in education (Swietochowski, 1988). Since the early 19th century, many Russian schools opened in the region, and most of the Azerbaijani intellectuals mentioned here were educated in these schools. The idea of establishing Usul-i Jadid schools, which were closer to modern education for the Russian Turks living in the region, was easier to access than Russian schools, followed their own traditions in a modern way, and prioritized their mother tongue (Baykara, 1966). The innovative ideas of these intellectuals were not accepted by some circles, particularly the conservative clergy of that period. These people and their supporters were labelled as ancientists (Swietochowski, 1988). In such an environment, the first Usul-i Jadid school was opened in 1884 by Ismail Gasprinsky in line with the new-generation education program (Devlet, 2014), and the first girls' Usul-i Jadid school was established in Bahçesaray in the same year (Hablemitoğlu & Hablemitoğlu, 1998). Efforts were made to convey them to other Russian Turks through the newspaper Tercüman, which started to be published about a year ago (April 10, 1883) (Çapraz, 1990). Especially in terms of language, the newspaper was at a level that could be understood by the average reader in Azerbaijan and Crimea, while the Volga Tatars in Tsarist Russia, for example, had a little more difficulty understanding it (Swietochowski, 1988). It should also be noted that Tercüman newspaper was financially supported by Tagiyev (Ebulfez, 2006). In fact, Ismail Gasprinsky expressed in his newspaper Tavrida in 1881 that Muslim women in the region should be liberated (Gündoğdu, 2010). The issues that we can list as what Ismail Gasprinsky wanted to do; "Education in schools in the European sense, the creation of a common script for Turks, the liberation of women from captivity, the participation of Russian Turks in economic life, the correction of religious administrations, the establishment of mutual aid societies, etc. Devlet

(1988, p. 54)” later became the common goal of jadidists. After the first Usul-i Jadid School was opened in Bahçesaray, new schools were opened in the Caucasus and Crimea, thus ensuring continuity (Ortaylı, 1968). The fact that the schools were not strictly supervised by Tsarist Russia was an important factor in the rapid spread of these schools in a short time (Somuncuoğlu, 2014). Thus, the Usul-i Jadid schools were able to spread more easily in terms of their qualities that prioritized the interests of Russian Turks.

According to the programme prepared for the Usul-i Jadid schools, in addition to the teaching of Islamic legal rules and the Qur’an, courses such as history, mathematics, geography (Zenkovsky, 2000), and native language education were included in the curriculum (Kırımlı, 1996). In addition, issues such as the duration of classes, physical condition of classrooms, and number of students were established in accordance with the modern conditions of the day (Kırımlı, 1996). The first Usul-i Jadid school supporting these developments in Azerbaijan was opened by Sıtkı Seferoğlu in Ordubat in 1890, and the number of these schools started to increase. With the acceleration of the renewal process, Neriman Nerimanov obtained permission to open the first library in 1894. Thus, various works began to come to different regions, including Istanbul (Devlet, 2014). Ismail Gasprinsky, together with his daughter Şefika Gaspralı, also published the first women’s magazine among Russian Turks (Alem-i Nisvan 1906-1910) (Kanlıdere, 2000). As can be seen, the press organs of that period were intertwined with educational issues. A significant part of the discussion on the subject occurred in these newspapers. For example, on July 11, 1875, the first issue in the newspaper *Ekinci* was published in the native language in Azerbaijan, and Hasanbey Zerdabi, among many others, shared his thoughts on the issue of education in this newspaper. The views of the jadidists on issues such as education in the native language and the prioritization of science soon led to letters of reaction to the newspaper (Taghiyev, 1993). These reactions came from the kadimists who were against the jadidists who prioritized the new generation’s educational understanding and intellectual knowledge of the period. Just as the assimilation policies of Tsarist Russia triggered the development of opposing ideas to a great extent, the desire for innovation in Azerbaijan also supported the emergence of opposing ideas. Therefore, the opening of the Usul-i Jadid schools and the opening of girls’ schools prepared the grounds for clergymen who opposed the issue from a religious point of view. The traditionalist clergy in the region opposed these new schools on the grounds that they were against the spirit of Islam (Azərbaycan Tarixi 2008). Therefore, it is necessary to remember the clergymen who supported innovation (Hablemitoğlu, 1998). Clergymen such as Abdulsalam Akhundzade, Mullah Muhammad Pishnamazzade, and Mufti Hussein Efendi Kayibov tried to explain the importance of education to the people by basing it on religion (Azərbaycan Tarixi 2008). Thanks to these intellectual clergymen, a significant portion of the population found moral strength to send their children to modern schools.

In one of his writings, Zerdabi said, “No matter how many schools we have for men, we will not achieve the desired goal. Women were excluded from this study. However, women play an important role in the education of the young generation (Ahmedov 1985, p. 213).” Zerdabi also supported these thoughts by taking action on the issue. In the 1880s, he and his wife Hanife, aware of these shortcomings, wanted to open a separate school for Muslim women in Tbilisi. These ideas have led to many controversies in this region. The initiative to open a school was financial and could not be completed due to other reasons. In 1896, Zerdabi applied to the governor of Baku with the idea of establishing a girls’ school in Baku, but this request was rejected as dangerous (Ahmedov, 1985).

All this shows that the level of education of society in 19th century Azerbaijan was largely determined by men who could receive traditional madrasah-type education, which was

quite far from the scientific framework. For women, since the end of this century, the struggle of intellectuals trying to keep up with the modern world has attracted attention and response.

Who is Haji Zeynelabidin Tagiyev?

It is important to know the life of Haji Zeynelabidin Tagiyev to see that he is a part of a meaningful whole. The first condition to place Tagiyev's services on behalf of the Turks of Russia on a foundation is only possible by knowing what kind of life journey he went through. With this awareness, it is possible to see what kind of mind is behind Tagiyev's actions. For example, why did a millionaire risk his life for the Turks of Russia? Why did he use both his own influence and capital for the future of the Azerbaijani people with great self-sacrifice? In this section, the answers to these questions are presented.

Although Taghiyev's date of birth is not clearly known, there are two possibilities emphasized. The first was 1823, whereas the other possibility and predominantly accepted date were 1838. Haji Zeynelabidin Tagiyev started to work in constructions from an early age in order to support his family and developed himself in the field of stone carving (Tahirzadə et al.). His father was a modest cobbler, and his mother died when he was 10 years old (Memmedova et al., n.d.). His father married for the second time, and Taghiyev had five sisters from his new wife. When he was 15-18 years old, he learned carpentry on the one hand and worked in construction on the other. The fact that he was a hardworking and intelligent child caused him to be loved in every environment that he entered (Süleymanov, 1996). The fact that he started working from an early age also contributed to the development of his brilliant commercial intelligence. Taghiyev had two marriages, the first one was with Mrs. Zeynep and the other one was with Mrs. Sona. He had eight children from these two marriages (Memmedova et al., n.d.).

In the 1860s, Taghiyev began trading with earnings he obtained during his working life. In 1872, he became one of the richest oil company owners in the period of the accidental discovery of oil from the land he rented (Mammadova et al.). It should be noted immediately that these years cover the years 1870-1883 (Devlet, 2014), when Azerbaijan was at the forefront of geo-economics due to its rich oil reserves in the international arena. Therefore, the Azerbaijani Turks in the region began to strengthen materially and spiritually for many reasons, such as the economy, industry, and railway. Thanks to this process and his own talent, Taghiyev earned a very large fortune. Such that this fortune included two oil ships, factories producing neft in Nizhny Novgorod, as well as 6 ships and a fleet of railway wagons (Vəlixanlı et al.). Towards the end of the 19th century, at the suggestion of Taghiyev, the oil-carrying ship owners of the period came together and established the Kur-Khazar (Kür-Xəzər) maritime and shareholders' association. The reason for establishing this association was to develop cargo and passenger transport. According to the project, these ships will pass through the ports in the Caspian Sea, Volga River and Kura River (Suleymanov, 1996).

It is seen that Tagiyev placed advertisements in many newspapers for almost all of his activities. These advertisements are extremely valuable in terms of showing that Tagiyev worked meticulously not only in education but also in every field he was involved in, spared no expense and wanted the best for himself and his nation, made use of modern facilities and demonstrated these facilities with the services he offered to the public. For example; while he was engaged in the transport business, he placed an advertisement in the newspaper. It is understood from this advertisement that during the voyage, there are all facilities for passengers such as "... separate single and double cabins, buffet, electric lighting, steam heating, doctor to provide medical care, etc. (Kaspiy, Voskresenve14-go abgusta 1905/No:160/ Kaspiy, Sunday 14 August 1905/Number:160)." In 1887, with the company he established with five investors, he also built a road and a fire station, the entire cost of which was covered by

himself. In 1895, he established a horticultural school in Merdakan, which enabled specialisation in areas such as horticulture, tree/flower/vegetable planting and farming, and a great deal of afforestation in the region (Suleymanov, 1996). He also made significant contributions to the urban planning of Baku (Memmedova et al., n.d.).

As of 1896, oil production of H.Z.A. Taghiyev's companies exceeded 500.000 tonnes. However, he sold a significant part of his oil company to the British in 1897 (Tahirzadə et al.). Taghiyev also had a very wide trade network in the field of fisheries. So much so that the coasts of the Kura and Caspian Sea came under his management. He was a pioneer in issues such as the installation of telephone lines and water lines in the region (Mammadova et al.). He also owned an extremely luxurious four-storey building in the centre of Moscow (Suleymanov, 1996).

In 1901, Taghiyev took over the textile sector and established a large textile factory. In order to provide cotton as raw material for this factory, he bought land in Yevlakh region. Shortly after, Taghiyev also got involved in various sectors such as food, communication and real estate in line with the needs of the 19th century in Azerbaijan. Apart from all these commercial activities, he was also an important political figure for Azerbaijan. In this process, he was elected to the Baku Duma many times, thus playing an important role in the future of Azerbaijan (Tahirzadə et al., n.d, pp. 5-6). Taghiyev followed the direction of the world and did not refrain from struggling for the Azerbaijani people to walk on this path from an intellectual point of view. For example, Alimerdan Topcubası, another intellectual who has an important place in the history of Azerbaijan, and other intellectuals of the period prepared a petition with Tsarist Russia for the elimination of inequalities in many fields such as religion, politics and education for Muslims (Tahirzadə et al.). Thus, Taghiyev became the first industrialist who is known to have put a stop to the colonialist mentality of Tsarist Russia, which continued ruthlessly in economic terms (Memmedova et al., n.d.).

Taghiyev spent a lot of money on charity. In addition to supporting the girls' school, he sent many students to Russia and Europe and personally covered their education expenses. However, what Taghiyev did/wanted to do was also tried to be prevented by the kadhimists, just like other intellectuals. Seyed Jafar, the son of Seyed Azim Shirvani, said the following about this: "Haji Zeynelabdin Taghiyev wanted to publish my father's (Seyed Azim Shirvani's manuscript) first corpus in Baku at his own expense. However, the censors and clergy prevented this work. He sent it to Tehran and printed it by stone method. It had a printing press. He printed newspapers and magazines in both Azerbaijani and Russian languages..." (Süleymanov, 1996, p. 11). As it can be seen, the ancientists reacted to even the slightest advancement in almost every field.

For Taghiyev, making efforts for the progress and development of Azerbaijan was, above all, a prerequisite for being a patriot. For Muslims living in the region, education had become one of the most important problems of the period. We can easily understand from his own statements in the newspaper *Təzə həyat* (New Life) how much he thought about the issue of education: "Seeing the multifaceted need of my people for education, I did not spare my help in this field. Understanding the necessity of opening schools for the education and upbringing of young children, and publishing books and newspapers for the education and development of adults, I have taken these issues into consideration and will do so... I really understood that the future happiness, strength and development of the people depend on education" (Tahirzadə et al., n.d., p. 8). By the end of the 19th century, Taghiyev had already realised that the press was a very important means of communication in the world. He also explained that he attached great importance to this issue with the following words: "I consider the press as one of the powerful tools of spiritual, educational and economic growth of the people,

therefore I consider it as my moral obligation to provide financial assistance to newspapers” (Tahirzadə et al. n.d., p. 10). In support of these words, he bought Kaspi newspaper in 1895, Hayat newspaper in 1905 and Füyuzat newspaper in 1906 (Tahirzadə et al., n.d.). Alimerdan Topcubası, the editor of Kaspi newspaper, expressed his contributions to the intellectual life of Azerbaijan in the following words: “H.Z.A. Tagiyev, a staunch supporter of education, surprises everyone who contacts him on educational issues. The innate mind of this uneducated person is filled with the energy of faith and confidence in the great power of education. H.Z.A. Tagiyev, who spends a lot of time on the needs and requirements of education, while expressing thoughts that can be heard from the language of a contemporary intellectual, surprises his interlocutor with such a love for school (Cabbarov, 2011, p. 203).”

Tagiyev, who contributed a lot to the cultural development of Azerbaijan, built the first known theatre building for Azerbaijan in 1883 and paid for it himself (Tahirzadə et al., n.d.) However, since women were not allowed to enter these theatres, special lodges for Muslim women were started to be built in 1906 (Suleymanov, 1996). Two main elements that were important in Tagiyev's life are clearly understood. “The first of these was the economic strength of his people, and the other was to raise the level of education (Memmedova et al. n.d, p. 7).”

With the inclusion of Azerbaijan into the USSR, the USSR confiscated all of Taghiyev's assets, which amounted to 30 million manats (rubles) (Memmedova et al., n.d.). Taghiyev was allowed to live in Baku-Mardakan and died on 1 September 1924 (Tahirzadə et al. n.d., p. 4). In the newspaper Baku Workers, where his obituary was published, cancer disease was given as the cause of his death (Bağirov et al., 1993).

It is understood from Tagiyev's life that even though he was not educated, he endeavoured for the all-round development of Azerbaijan with his intellectual thinking skills. He was a talented, creative, principled, and foresighted person who did not hesitate to use all the advantages of his personal wealth in favour of Azerbaijan. Although he was uneducated, his support and contribution to education is one of the most important factors that distinguish him from others.

Haji Zeynelabidin Tagiyev's Girls' School (1901-1918)

On 22 March 1896, the director and inspector of the State Schools of the Baku Province and the Dagestan Province (name not specified) approached Tagiyev with a proposal to finance the establishment of a girls' school. It was stated that they wished to open a 1 or 2 class school for Muslim girls, where handicrafts and home economics classes would be taught (GIAAR.F.309, ON., D. 779, L.6-6(OB.) /no:354 cited. A.M.A.İ.2020:14). For this issue, which was emphasised among the intellectuals, Taghiyev evaluated the situation and wrote a letter to K.P. Yanovsky, the head of the Caucasian Education Department, on 24 April 1896, stating that he wanted to open a girls' school, but he had conditions. In his letter, Taghiyev stated that, in addition to the conditions listed below, he could support the school only if it was built according to his own design, equipped with all services and equipment, and provided with native language education. He also promised to transfer 125.000 rubles to the municipality if his conditions were approved (Cabbarov, 2011). The reply confirming Tagiyev's letter regarding the conditions was received on 8 April 1897 (GIAAR.F.309, OP.1, D.780, L.46-46(OB.) cited. A.M.A.İ 2020:25). Tagiyev did not apply to the Tsar's wife, Alexandra Fyodorovna, about the issue of naming the new school after her, but he expressed this in his letter to Yanovsky (Cabbarov, 2011). While expressing his conditions for this school, which he undertook to cover the expenses, Tagiyev prioritised the interests of Azerbaijani girls living in the region. Accordingly, the items Tagiyev presented to Yanovsky to support the construction of the school were as follows:

1- The girls' school should be of the type of the one-grade schools of the Caucasian Education Region, with an additional department for the training of handicrafts and household chores appropriate to the needs of the Muslim family.

2- The school must have a boarding house for at least 20 Tatar teachers; additional boarders may be admitted; these are given free of charge to the poor.

3 - All students and staff of the school must be Muslims.

4- The honorary trustee of the school is the founder of the school, H.Z.A.Tagiyev. And after his death, his eldest son uses this right. According to the order of seniority, this right passes to his descendants by inheritance.

5- The board of trustees consists of the following persons: Honorary Board of Trustees of the School (Article 4); Mayor of Baku, Provincial District Governor, Director of Baku Province Public Schools, Director of Baku Mariinsky Girls' High School and three honorary Muslims elected by Baku City Duma.

6- The Board of Trustees determines the tuition fees to be paid for the subsistence of guest students and self-sufficient boarders, takes care of the expansion, enlargement and improvement of the school, and provides assistance to employees and poor students with clothing and educational materials.

7- The expenses of the school and boarding school shall be covered by the interest from the capital put up by Zeynel Abidin Tagiyev, voluntary donations, grants from the city of Baku, if allocated, and money received from concerts, nights, etc. (GIAAR.F.309, op.1, B.780, L.46-46(OB.) cited. A.M.A.I 2020, pp. 25-26)

Despite Yanovsky's approval of the letter, the official opening of the school was postponed for several years. In a letter written by Taghiyev, he expressed the importance of these schools for Azerbaijani Turks as follows: "... I know Muslim family life and all its shortcomings very well. There is only one way to gradually remove a Muslim woman from the closed, fanatical life in which she lives: school and education. However, it is necessary to establish this school in such a skilful way that Muslims will be interested in it without any foreign ideas and send their daughters there with confidence" (Cabbarov, 2011, p. 205).

Research shows that even though the proposal to establish a Muslim girls' school for Baku seems to have been officially made to Taghiyev by the director and inspector of the State Schools of Baku Province and Dagestan Province, this project is far from the curriculum Taghiyev was trying to create. If this project had been accepted by Tagiyev as it was, rather than being an ordinary Tsarist Russian school, education would have been provided in the form of a 2-year course programme based on skills such as handicrafts and home economics, and away from the scientific, mother tongue curriculum. In addition, it would have been necessary to obtain permission from Petersburg for all matters related to the school. Therefore, Tagiyev deemed it appropriate for the school to be affiliated with the Baku-Dagestan Directorate of Public Schools, and so it was (Cabbarov, 2011). All kinds of information about the school were recorded in this directorate. For example, in 1912, it was decided by the school commission (Board of Trustees) that a teacher named Mina Aslanova would attend classes to give religious education. Then a petition was written to Baku Dagestan People's Schools and the following information about Mina Aslanova was given: "Mina Mrs Aslanova is a Tatar by nationality, a 16-year-old girl of Muslim-Shiite religion. In 1912, she completed her education at the Baku Russian-Muslim Women's Alexandrinsky School. She lives in house number 103 on Spasskaya street" (A.M.A.I. /Gora 2-go/NO:13 -4 Yanvary, 1913). As can be seen, detailed records were kept on all kinds of information.

On 18 July 1898, A.S. Thorzhevsky, the director of the Baku Province State Schools, sent a letter to the Board of Trustees of the Caucasian Educational District approving Taghiyev's conditions and the construction of the school building (GIAAR.F.309, PO.1, D. 780, L.50-50(OB.) PODLINNIK. No:6 cited in. A.M.A. İ 2020:32-33). Thus, construction began, and Tagiyev's total donation amounted to 308.5 thousand rubles. The members under Tagiyev responsible for the administrative affairs of this newly created institution were selected, including Hasanbey Melikzade Zerdabi, Faruk Bey Vezirov, Alimerdan Topcubasi, and his wife Sona (Cabbarov, 2011).

The school building covers an area of 864m² (Suleymanov, 1996). When it was first opened, 35 of the 58 female students were selected from poor families (Memmedova et al. n.d., pp. 24-25). The age of female students to be educated in the school varied between 8 and 11 years (Gəncəli et al, 2018). Even though there was no quota, with the suggestion of Taghiyev, an additional quota was created, and 13 more female students were educated free of charge. Thus, over time, the number of students who received free education exceeded the number of students who received education with their own means. Tagiyev and the board of trustees made every effort to ensure that the education was in line with the conditions of the period, and they tried to proceed in a planned manner on every issue. Classes for students started at 08.30 in the morning. Discipline was taken very seriously and classes ended at 13.20 for the 1st and 2nd grades and at 14.20 for the 3rd and 4th grades (Cabbarov, 2011). The duration of the lessons to be taught at the school was determined as 50 minutes and consisted of 5 separate sessions (Genceli et al., 2018). Breakfast was served at 11.20 at the end of the third lesson. In the evening, teatime was set at around 19.00, and all students were required to be asleep by 21.30. Education at the school started on Saturday and ended on Thursday, and the day off was set as Friday. Tagiyev paid special attention to the selection of women to teach in this school. After determining the ability of the teachers to teach the Azerbaijani language and Islamic rules through an exam, he took them to work. Thus, the first staff consisted of Hanife Melikova Zerdabî, Meryem Sulkevich, Asma, daughter of Mehmet Emin Efendi, Sakine Ahundova. On 7 October 1901, the opening ceremony of the school was held. The student library of the school consisted of about 852 books. It is believed that there were more than 590 educational materials in many fields such as Islamic law, history, literature, mathematics, natural sciences, calligraphy, painting and music. Tagiyev paid attention to every detail in school. From the content of the lessons to all kinds of materials to be found in the building was a matter of special attention for him. There was even a private doctor in the school, and one of the people who helped him the most in all these matters was Zerdabî. In 1913, in line with Tagiyev's request, a proposal was made to provide two-year pedagogy education in the girls' school. Because the people who would teach here needed pedagogical education. Soon after, this proposal was accepted, but the pedagogy course could only start operating in 1915. By 1916, the status of the school was equalised with primary schools, and when such schools began to represent the four-year secondary education stage with the developments, the condition of completing primary school was introduced in order to enter here (Cabbarov, 2011).

After the establishment of Tagiyev's girls' school, "In 1901, one was opened in Yerevan, in 1902 in Ganja, in 1907 in Nuha (Sheki) and Aghdash, and in 1909, three "Russian-Tatar" city schools were opened in Baku. The founder of the first girls' school in Lankaran was Meryem Hanım Bayramalibekova, one of the first female educators of Azerbaijan" (Muradova, 2007, p. 12). In 1906, Meryem Hanım enrolled in Tagiyev's girls' school, after graduation she entered Nina School and graduated with a medal in 1917. Afterwards, she continued her education by studying medicine in Moscow. As a result of the political developments, she left

her education and returned to Lankaran, where she opened a school for girls. She was the only known female teacher in Lankaran in that period (Muradova, 2007).

In 1917, Haji Zeynelabidin Tagiyev's support for girls' schools is described in a brochure about his life as follows: "... he built a school for Muslim girls. Girls learnt to read and write in Turkish and Russian languages, housework, sewing, embroidery and so on. The duration of education was 4 years. The school's expenses of 800 roubles a year were paid by Hacı Zeynelabidin... He donated 1000 roubles... to a new girls' school opened in Baku (Hablemitoğlu & Hablemitoğlu 1998, p. 76)" Tagiyev's support and value given to education has been the guarantee of his future endeavours.

Developments in the world at the beginning of the 20th century, such as difficulties in access to food, transportation problems for students from other cities, etc., had a profound effect on the course of these boarding schools. Due to the mishaps in the daily education, the decrease in the number of foreign teachers and their inadequacy, it was decided to close the boarding school in September 1917 and then to continue the education of students who could travel to and from classes. As of the year 1918, the school had to completely terminate its activities. Part of the building is now used as the M. Fuzuli Manuscripts Institute of the Azerbaijan National Academy of Sciences, and part of it is exhibited as the museum house of Hussein Javid (Cabbarov, 2011).

Conclusion

In the second half of the 19th century, there were many intellectual Azerbaijani Turks supporting innovation. These intellectuals, especially in the 19th century Azerbaijan, when women's education was struggling between the spiral of illiteracy and poverty, opened a third way for them. Considering the circumstances, it can be seen that a new formation is not only an intellectual but also a material issue. It is precisely such an environment that placed the rich of the period, such as Taghiyev, in a strategic position for the Turks of Russia. In particular, Tagiyev's life shows us that he does not create a profile that is sloppy and dependent on old-style practices in any field he is involved in. Not only the Turks of Russia are aware of Taghiyev's general principles, but also the state organs of Tsarist Russia in the region are of the same opinion. The biggest reason why Taghiyev did not face major obstacles was because they were afraid of the material influence of such a powerful financier. However, just like the jadidist intellectuals, he also had his share of the ancientist mentality and encountered obstacles from time to time. Each obstacle put in the way of innovation by the kadhimists was nothing but another brick in the wall that Tsarist Russia wanted to build.

As can be seen, the first quarter of the 19th century was not a very good term from the aspect of the education of Azerbaijani women. However, thanks to the farsightedness of the Turkish intellectuals living in Tsarist Russia, the issues of education and women were discussed in depth since the middle of this century. It was agreed to prioritise the issue of women and education. The jadidist intellectuals in the region took steps to eliminate the destruction of women in the field of education. Azerbaijani women, who had no other choice between Russian schools and old-style madrasahs and whose rights to benefit from them were limited, were given a new path by adding another option. In such a process, the foresight of Haji Zeynelabidin Tagiyev, who turned the idea of opening a modest school for Muslim girls from the state institution of Tsarist Russia into an advantage for his nation with the traces of the work of Russian Turks in the field of education, came into play. The fact that this initiative was made to Tagiyev is a result of the importance he attached to education. However, this proposal, which at first glance seems well-intentioned, does not carry the qualities that will encourage

Azerbaijani women to science, support their education, save them from any discrimination and/or embrace them with their historical identity. The fact that Tagiyev, on behalf of Azerbaijani women and intellectuals, made her weight felt by imposing her conditions, proves her personal superiority in the historical arena.

On the other hand, the nineteenth century Azerbaijani education life, in which the traditional line of education was preserved in terms of quality, and only men could benefit from this traditional education model, evolved towards the end of the same century into a period that included basic sciences such as history, geography, mathematics and now women could also receive education. Tagiyev's girls' school provided all kinds of opportunities in terms of education in order to create Azerbaijani women in the modern line in the conditions of the period. Taking advantage of the traces of the systematic work of the Russian Turks in the field of education, Tagiyev was able to embody the position of Azerbaijani women in his own imagination. The misfortune of the school was that it was short-lived. However, despite this, the school is important both in terms of its structure and the quality of the education provided. Tagiyev and the jadidist intellectuals of the period, with all they did and wanted to do, became a beacon of hope for the educational life of contemporary and later women.

Bibliography

- Ahmedov, Hüseyin. (1985). *XIX. Asır Azerbaycan mektebi*. Maarif.
- Ahmedov, T. (2010). *Neriman Nerimanov*.
- Akpınar, Y. (1997). *TDV İslam ansiklopedisi*. Volume 16, pp. 362-363.
- Akpınar, Y. (2009). *TDV İslam ansiklopedisi*. Volume 37, pp. 50-51.
- A.M.A.İ. (Azerbaycan Milli Arşiv İdaresi) /Gora2-GO/NO:13 -4 Yanvarya 1913. Goroda c.1
- Azərbaycan tarixi, yeddi cildə* (2007). Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.Bakıxanov Adına Tarix İnstitutu, XIX.əsr, IV cild.
- Azərbaycan tarixi, yeddi cildə* (2008). Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.Bakıxanov Adına Tarix İnstitutu, XIX.əsr, V. Cild.
- Azərbaycan Respublikasının Milli Arxiv İdarəsi (2020). *Hacı Zeynelabdin Tağıyevin Azərbaycanda təhsilin inkişafında xeyriyyəçilik fəaliyyətindən bəzi səhifələr*.
- Bagırov, E., Haşımoğlu, A., Alioğlu, P. (1993). *Hacı ZeynelAbidin Tagiyev*. "Azerbaijan"
- Baykara, H. (1966). *Azerbaycan'da yenileşme hareketleri XIX.yüzyıl*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü:16, Series: IV-Number: A1.
- Baykara, H. (1975). *Azerbaycan istiklal mücadelesi tarihi*. Azerbaijan Halk.
- Cabbarov, F. (2011). *H.Z.A. Tağıyevin qız məktəbinin tarixindən*. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi.
- Çapraz, K. (1990). *Kırım Türklerinde basın 1881-1990*. (Yüksek lisans Tezi), Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. YÖK Tez Merkezi
- Devlet, N. (2014). *Rusya Türklerinin millî mücadele tarihi (1905-1917)*. Türk Tarih Kurumu, 3rd Edition.
- Devlet, N. (1988). *İsmail Bey Gaspıralı*. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2nd Edition.

- Gəncəli, S. (2018). *Cümhuriyyətə işıq saçan qadınlar*. Bakı: Araşdırma Yazılar Toplusu, Redaktor: Teymur Əhmədov.
- GIAAR.F.309, OP.1, D.780, L.46-46(OB.) Kopia s kopia. (2020) Trans. *Hacı Zeynelabdin Tağıyevin Azərbaycanda təhsilin inkişafında xeyriyyəçilik fəaliyyətindən bəzi səhifələr*. Azərbaycan Respublikasının Milli Arxiv İdarəsi.
- GIAAR.F.309, OP.1, D.779, L.6-6(OB.) no:354 Kopia (2020) Trans. *Hacı Zeynelabdin Tağıyevin Azərbaycanda təhsilin inkişafında xeyriyyəçilik fəaliyyətindən bəzi səhifələr*, Azərbaycan Respublikasının Milli Arxiv İdarəsi.
- GIAAR.F.309, PO.1, D. 780, L.50-50(OB.) Podilnik. No:6 (2020) Trans. A.M.A.İ 2020:32-33) Kopia Trans. *Hacı Zeynelabdin Tağıyevin Azərbaycanda təhsilin inkişafında xeyriyyəçilik fəaliyyətindən bəzi səhifələr*, Azərbaycan Respublikasının Milli Arxiv İdarəsi.
- Gündoğdu, A. (2010). *İki devrim arasında Rusya'da siyasi katılım ve Türkler*. 16th Turkish History Congress. Vol.2, pp.1-32.
- Hablemitoğlu, Ş. & Hablemitoğlu, N. (1998). *Şefika Gaspıralı ve Rusya'da Türk kadın hareketi (1893-1920)*. Ajans-Türk.
- Həsənli, C. (2013). *Tarixi şəxsiyyətin tarixi: Əlimərdan Bəy Topçubaşov*.
- Kanlıdere, A. (2000). *Rusya Müslümanların kongrelerinde kadın sorunu (1905-1917)*. Türk Kültür İncelemeleri Dergisi 2., pp.131-140.
- Kaspiy, Voskresenve14-go abgusta 1905/No:160/ Kaspiy, Sunday 14 August 1905/Number: 160.
- Kırımlı, H. (1996). *Kırım Tatarlarında milli kimlik ve milli hareketler (1905-1916)*. Türk Tarih Kurumu.
- Kırımlı, H. (1996). *TDV İslam ansiklopedisi*.13. Volume, pp. 392-395.
- Memmedova,İ., Mahmudov, Y., Bilgin, M.S., Yeşilot, O. Ahmedova, F. *Hacı Zeynelabidin Tağıyev ve Kafkas İslam ordusu*. Tarihdaş Milletler ve Topluluklar Derneği.
- Musayeva, T. (2015). *Kultura Azerbaijana na rubeje epo (20-30-ıe Godı XX Stoletiya)*. “Elm və Təhsil”
- Muradova, A. (2007). *Vovleçenie jenşin Azerbaijanskoi CCR v organı gosudarctvennoi blacti (20-30- ıe Godı XX Veka)*. Nurlan
- Ortaylı, İ. (1968). *Çarlık Rusyasında Türkçülük hareketleri ve Gaspıralı İsmail Bey*. Milliyetçi Türk Kadınları Derneği.
- Resulzade, M.E. (1996). *Azerbaycan problemi*. Trans. Perihan Mete, Sebahattin Şimşir. Azerbaycan Kültür Derneği.
- Somuncuoğlu, B.T. (2006). *Türkistan'da eğitim (1865-1917) ve Çarlık Rusya'sının sosyo-*

politik açıdan eğitime yaklaşımı. (Doktora Tezi). Gazi Üniversitesi, Sosyal

Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ Tarihi Ana Bilim Dalı. YÖK Tez Merkezi

Somuncuoğlu, B.T. (2014). *Çarlık Rusyası dönemi Türkistan'ında İslam ve modernleşme.*

Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi, 182/ pp.227-240.

Süleymanlı, E. (2006). *Milletleşme sürecinde Azerbaycan Türkleri. Ötüken.*

Süleymanov, M. (1996). *Azərbaycan milyonçuları: Hacı Zeynalabdin Tağıyev. Gənçlik.*

Swietochowski, T. (1988). *Müslüman cemaatten ulusal kimliğe Rus Azerbaycanı. Bağlam.*

(Trans. Nuray Mert). 1st. Edition.

Tagiyev, Ə. (1993). *Azərbaycanda məktəb tarixi.*

Tahirzadə, N., Vəlixanlı, N., Cabbarov F., Məmmədov, M. (n.d.). *Azərbaycan Milli Elmlər*

Akademiyası. Hacı Zeynal Abdin Tağıyev. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi.

Yeşilot, O. (2004). *Hacı Zeynelabidin Tagiyev Azerbaycan için birçok ilki*

gerçekleştirmiş efsanevi petrol kralının hazin sonu. Kaknüs.

Yüce, N. (1988). *TDV İslam ansiklopedisi. Volume 1, pp.464-466.*

Yüce, N. (1989). *TDV İslam Ansiklopedisi. Volume 2, pp. 228-229.*

Zenkovsky, S. (2000). *Rusya'da Türkçülük ve İslam. (Trans. Ali Nejat Ongun). Günce.*

Ethics Declaration:

This study was prepared in accordance with scientific publication ethics and copyright rules. This article does not require ethics committee approval as it does not include any studies with human participants or animals.

Funding:

No external funding was used to support this research.

Conflict-of-Interest Statement:

The author declares that there is no conflict of interest.

Statement of Use of Artificial Intelligence (AI):

The author declares that no generative artificial intelligence of any kind was used in the creation of the texts, images, graphs, tables, analysis of data, and identification of relevant literature (sources) in this article.

Copyright and License:

© 2025 TUHED. This article is available as open access under the [Creative Commons Attribution CC BY-NC License](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/). This license allows for the use and distribution of the work in any medium, as long as the original source is appropriately credited, the usage is non-commercial, and no alterations or adaptations are made.

XIX. yüzyıl Azerbaycan kadınının eğitim hayatı: Hacı Zeynelabidin Tağıyev'in kız mektebi

Özge ÜVENLİCAN

 0000-0001-5208-7644, E-posta: ozgeuvenlican@gmail.com

Kurum: Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, ROR ID: <https://ror.org/05mskc574>

Öz: XIX. yüzyıl ve son çeyreği Rusya Türklerinin tüm tarihlerine ilham kaynağı olacak nitelikte çok yönlü gelişmelere sahne olmuştur. Çarlık Rusya'sı sınırları içinde bulunan Rusya Türklerine uyguladığı politikaların mihenk taşlarından birisini eğitim, diğerini ise kadınlar oluşturmaktadır. Toplumsal hayattan bu iki olguyu çıkardığımızda kendini tanımayan, millî bilinçten uzak, kimliğinden habersiz, kitleler yığından başka bir şey kalmamaktadır. Toplum bu olgular etrafında şekillenmektedir. Rusya Türkleri arasındaki entelektüeller, ileri görüşlülükleriyle bu iki olguyu, kendileri için avantaja çevirmek konusunda akılcıca davranmışlardır. Öncelikle okullarda bir yeniliğe gitmenin zorunluluğunu, millî bilinç tabanlı yeni nesil *Usul-i Cedid* okullarıyla sistemleştirmiş, ardından Rusya Türklerine bu sistemi açıklamaya ve kadınları bu eğitim sistemine dahil etmeye çalışmışlardır. Tasarladıkları düşüncelerini uygulamaya koyarken, kendilerini finanse edebilecek dönemin zenginleriyle birlikte hareket etmişlerdir. Bu kişilerden birisi de Hacı Zeynelabidin Tağıyev'dir. O, eğitim müfredatı da dahil olmak üzere, okulun her türlü ihtiyacını karşılamış, önemli adımlar atarak Azerbaycan'da Müslüman Kız Mektebinin açılmasını bizzat sağlamıştır. Bakü'de, H.Z.A.Tağıyev'in Kız Mektebi sayesinde, dönemine göre önemli sayıda Azerbaycan kadını, kendi kültüründen kopmadan, diğer mekteplere göre ikinci sınıf eğitim kurumuna dahil olmadan, nispeten özgürleşme kazanımına sahip olmuştur. Bu çalışma; H.Z.A. Tağıyev'in hayatını ve kız mektebinin oluşum meselesini, XIX. yüzyıl Azerbaycan kadınının eğitimi üzerinden literatürdeki eksikliği gidermek amacıyla ayrıntılı biçimde incelemiştir. Ayrıca H.Z.A Tağıyev'in hayatı detaylandırılarak, onun eğitime sunduğu katkıların sebepleri belirlenmeye çalışılmıştır. Müslüman kız mektebi açma teklifinin, kimden geldiğine yönelik tartışmalara da cevap aranmıştır. Azerbaycan dili, Rusça ve Türkçe süreli yayın, ana kaynak ve telif eserler üzerinden bilgiye ulaşılmaya çalışılmış, konu neden-sonuç ilişkisiyle temellendirilmiştir. İnceleme yaparken, nitel araştırma yöntemlerinden doküman ve içerik analiz yönteminden faydalanılmıştır.

Araştırma Makalesi

Anahtar Kelimeler:

eğitim tarihi, kadın tarihi, Azerbaycan, Çarlık Rusya, Tağıyev

Başvuru Tarihi:14.04.2025

Kabul Tarihi:17.05.2025

Yayın Tarihi: 26.05.2025

Sorumlu Yazar

Özge Üvenlican (ozgeuvenlican@gmail.com)

Atıf Formatı

Üvenlican, Ö. (2025). XIX. yüzyıl Azerbaycan kadınının eğitim hayatı: Hacı Zeynelabidin Tağıyev'in kız mektebi. *Turkish History Education Journal*, 14(1), ss. 49-65. <https://doi.org/10.17497/tuhed.1675638>

Giriş

XVI. yüzyıl ve sonrasında Kafkasya bölgesel anlamda, etrafındaki güç dengeleri bakımından paylaşılamayan bölge halini almıştır. Ancak XIX. yüzyılla birlikte bölgede Çarlık Rusya'sı hakimiyet kurmuştur (Rezulzade, 1996). Bu yüzyılın sonlarında, Çarlık Rusya'sının çok yönlü asimilasyon politikalarına maruz kalan, bir yandan da kimliklerini korumaya çalışan Rusya Türkleri; kendi benliklerini hem korumak hem de geliştirmek adına, tarih bilimi ve eğitim için de son derece kıymetli bir döneme adım atmışlardır. Bilindiği üzere tarih eğitimi ve bilgisi; toplumun karakterini anlamak ve de yansıtmak açısından oldukça önemlidir. Azerbaycan'da yaşayan Türkler, tam da bu bilinçle giriştikleri entelektüel mücadelenin mihenk taşlarından birini oluşturmaktadır.

Azerbaycan'a ait toprakların Rusya tarafından işgal edilmesiyle başlayan süreçte, Rusya bölgede kendi varlığını kabul ettirmek ve devamlılığını sağlamak için çeşitli politikalara başvurmuştur. Genelde Rusya Türklerinin, özelde Azerbaycan'ın bu dönemde kendi içinde çözmesi gereken çeşitli meseleleri vardır (Baykara, 1975). Bunlar arasında en önemlilerinden biri eğitim, diğeri ise kadınlardır. Eğitim, yakın vadede sonuç vermiyormuş gibi gözükse, ancak uzun vadede toplumların köklerini yerinden oynatabilecek kadar güçlü bir olgudur. Kadın ise; eğitimin olumlu olumsuz etkilerini uzun yıllar nesillere aktarabilecek derinliktedir. Dolayısıyla bu iki olgunun tahribatı bir toplumu köklerinden ayırabilecek güçtedir. Bunun farkında olan Çarlık Rusya'sı niyetlerini ortaya koyan ve birbirini destekleyen politikalarını titizlikle sürdürmüştür. Öyle ki; halk, adaletsizlikle çok yönlü şiddete maruz kalırken, kendi dillerinde düşüncelerini bile eğitim aracılığıyla yasak hale getirmiştir (Baykara, 1966). Dönemin Rus Milli Eğitim bakanı, Çar I. Aleksandr'a şu satırları kaleme almıştır: “Rus olmayan milletleri eğitip aydınlatmanın ve onlara Rus ruhunu aşılamanın, devletimizin takip ettiği siyaseti bakımından son derece önemli olduğu kanaatindeyim” (Ebulfez 2006, s. 36). Böyle bir ortam, Azerbaycan Türklerini kendi tarihsel devingenlikleri içerisinde kopmaya maruz bırakmıştır. Eğitimin önemini net bir şekilde içselleştiren Çarlık Rusya, başlarda bölgenin kırsal alanlarını eğitim sahası olarak görmemiş ve de buralara yeterli fon sağlamamıştır. Bunlara ek olarak, kırsal alanlarda yaşayan maddi düzeyi düşük yerli halk, topraklarının Rus göçmenlerine verilmesiyle de karşı karşıya kalmıştır (Yeşilot, 2004). Dolayısıyla kırsal alanlardaki yerli nüfus ya eğitilmemiş ya da gelenekselleşmiş medreselerin eğitimine mecbur bırakılmıştır. Bu halkın, büyük bir kısmını da derin yoksullukla baş başa kalan Azerbaycan kadınları oluşturmuştur. Dolayısıyla halkın medenî anlamda kendini ayağa kaldırması da yine bu döneme tepki olarak ortaya çıkmıştır.

Öte yandan XIX. yüzyılın ikinci yarısı Azerbaycan'da petrol rezervlerinin önemli bir kaynak haline gelmesi, sanayinin gelişmesi, sanayinin gelişmesiyle bölge halkının buralarda iş imkânı bulabilmesi, demiryolunun inşa edilmesi ile birlikte Batı ile temasın sağlanması, Çarlık Rusya'sında yaşayan Türklerin eğitim görmesiyle entelektüel kitlenin artması, hep birlikte yenileşme sürecinin doğmasına sebep olmuştur. Genelde Çarlık Rusya'sının tamamında, özelde Azerbaycan'da bulunan bazı Türk entelektüeller bu dönemde kendilerini özellikle eğitimin iyileştirilmesi-modernleştirilmesi meselesinde göstermeye başlamışlardır. Bu anlamda gelişimin tabana yayılması açısından özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısında yükselişe geçen, Azerbaycan basını da önemli bir yer tutmaktadır (Baykara, 1966). Azerbaycan basını sayesinde bölge halkı hem birbirlerinden hem de dünyadaki gelişmelerden haberdar olarak, fikrî yükselişine önemli katkılar sağlamıştır. Azerbaycan'da basın denilince de akla gelen isimlerden biri Hacı Zeynelabidin Tağıyev olmaktadır. Çünkü kendisi Azerbaycan'da yeni gelişmeye başlayan yayıncılık faaliyetlerinin de finansörlüğünü yapmıştır (Devlet, 2014).

Yukarıda çerçevesi çizilen XIX. yüzyılın son çeyreğinde Rusya Türklerinin sosyal-siyasî, iktisadî durumu bölgenin genel bir portresini oluşturmakta ve kendi tepkisel süreçlerinin

görülmesini sağlamaktadır. Çünkü; coğrafî anlamda birbirinde uzak gibi görünseler de Rusya içerisinde bulunan Türkler açısından durum benzer çizgide devam etmiştir. Dönemin entelektüelleri tüm dünyadaki gelişmeleri takip eden, başta eğitimsel ön görüleri olmak üzere, Rusya Türkleri için sistemli bir yol gösterici olmuşlardır. Şartlar göz önüne alındığında görülmektedir ki, yeni oluşumlar fikrî olduğu kadar, maddî desteğe de ihtiyaç duymaktadır. Bütün Rusya Türkleri arasında yaygınlaşan ve gelişen entelektüellerin en önemli destekçileri kuşkusuz dönemin zenginleri olmuştur. Bunların en önemlilerinden biri de Hacı Zeynelabidin Tağıyev'dir.

Çalışmanın tüm bu bütünsellik içindeki amacı; kümülatif bilgilerden oluşan tarih bilgisi ve eğitiminin toplumdaki yansımalarının tarihsel açıdan özgün değerlendirmesini yapabilmektir. Bu değerlendirme ve bilgi analizleri çerçevesinde, toplumun söz konusu bilimsel alanlara ne kadar ihtiyacı olduğu, XIX. yüzyıl Azerbaycan'ında sosyal, siyasî, iktisadî pek çok alanın eğitim üzerinden, karşılıklı olarak nasıl dizayn edilebilmiş olacağını görmemiz açısından son derece önemlidir. Dolayısıyla bu çalışma ile; XIX. yüzyıl Azerbaycan'ında kadınların eğitim alabildiği eski tip yapıları ve bu eğitimin modernleşmesi için gösterilen mücadele ile birlikte sonuçlarını görmek mümkün olacaktır.

Yöntem

Araştırma Yöntemi ve Deseni

Bu çalışmada temelde, dönemin Azerbaycan kadınının eğitim hayatının ne durumda olduğu, Azerbaycan'da ilk Müslüman kız mektebini kurdurmak için Hacı Zeynelabidin Tağıyev'in nasıl bir strateji izlediği, mektebin kurulması teklifinin kimden geldiği sorularına yanıt aranırken, bunların yanında alt problemler olarak görülen, entelektüel Rusya Türklerinin önemli finansörlerinden olan dönemin zengin aydını Hacı Zeynelabidin Tağıyev'in nasıl bir hayata doğduğu ve nasıl bir eğitim aldığı, inşa edilen mektebin sadece eğitim alanı olarak mı görüldüğü yoksa Azerbaycan kadınına layık görülen kalitede bir hayatın provasının mı yapıldığı, gibi sorulara da cevap aranmıştır. Dolayısıyla XIX. yüzyıl Azerbaycan'ında kadının geleneksel eğitim modelinden, modern eğitime geçiş süreci irdelenmiştir. Özellikle Rusya Türkleri arasındaki entelektüel gelişimin önemli bir parçası olan, Azerbaycan'da ki bu sosyal değişim süreci incelenirken nitel araştırma yöntemlerinden olan, doküman analiz tekniğinden faydalanılmıştır.

Çalışma Grubu

Bu çalışma; XIX. yüzyıl Azerbaycan'ında geleneksel eğitim modelinden, modern eğitim sistemine geçişi, kadınlar üzerinden incelemektedir. Dönemin önemli entelektüeli Hacı Zeynelabidin Tağıyev'in kız mektebi söz konusu modern eğitim sisteminin bölgedeki önemli temsilcilerinden biridir. Burası aynı zamanda Azerbaycan'daki ilk Müslüman kız mektebi olması dolayısıyla da çalışmaya konu olmuştur. H.Z.A. Tağıyev'in iyi denilebilecek düzeyde eğitim almadığı halde, modern eğitime olan ilgisi ve desteği onu dikkat çeken bir yere konumlandırmaktadır. Konuyla ilgili, elde edilen ana kaynaklar dahil olmak üzere; bütün bilgi ve belgeler, bilimsel etik kurallar çerçevesinde literatür üzerinden incelenip, herhangi bir katılımcı ile çalışma içermediğinden etik kurul onayına gerektirmektedir.

Veri Toplama Araçları

Araştırma kapsamında incelenen belgeler, Azerbaycan Milli Arşiv idaresi ve Azerbaycan Milli Kütüphanesindeki arşiv belgelerine dayanmaktadır. Böylece konu ile ilgili doğrudan bilgiye ulaşılmaya çalışılmıştır. Bunların yanında söz konusu makale ile ilgili Türkçe, Rusça ve Azerbaycan diline ait arşiv belgeleri, telif eserler ve makaleler araştırmanın niteliği göz önünde bulundurularak sistematik bir biçimde taranmış ve sınıflandırılmıştır. Aynı zamanda bölgeye

bizzat giderek, söz konusu Tağıyev'in kız mektebi, bugünkü haliyle “M. Fuzuli El Yazmaları Enstitüsü- Hüseyin Cavid'in müze evi” olarak kullanılan binada incelemelerde bulunulmuştur. Böylece dönemin eğitimi için özel olarak dizayn edilen yapı görülerek, söz konusu binanın dönemin eğitim kalitesine katkısı olup olmadığı üzerine araştırma yapılabilmektedir.

Verilerin Analizi

Çalışmanın konusu dahilinde ana hatlar ve detaylar, akademik literatürdeki eksiklikler göz önünde bulundurularak, özgün bir analizle giderilmeye çalışılmıştır. Analiz yapılırken tarihsel bütünsellik korunmaya çalışılarak, neden-sonuç ilişkisiyle konu detaylandırılmıştır. Bu detaylandırmaların tarihsel karşılıklarının, toplumsal hayata yansımalarının sonuçları verilmeye çalışılmıştır. Tüm bunlar yapılırken; döneme ait arşiv belgeleri, literatür taraması yapılarak, toplanan belgeler üzerinden içerik analizi yapılmıştır. Böylece, dönemle ilgili birinci ve ikinci el kaynaklar sistematik bir biçimde, kapsamlı olarak incelenebilmiştir. Çalışmanın güvenilirliği, arşivlerden elde edilen birinci el kaynaklar ve birinci el kaynakların birebir kopyalarından elde edilen verilerin analizi ile sağlanıp, tarihsel geçerlilikle desteklenmiştir. Ayrıca elde edilen veriler yorumlanıp, anlamlı bir bütün oluşturulmaya çalışılırken, kavramsal sınırlara bağlı kalınmış, analiz sürecinde yöntemsel bütünlük sağlanarak tutarlılık korunmuştur. Doğrudan elde edilen tüm belgeler, ayrıntılı biçimde detaylandırılmış, elde edilen bulguların inandırıcılığı ise tarihsel akışla desteklenerek sağlanmıştır.

Bulgular

XIX. Yüzyıl Azerbaycan'ında Kadının Eğitim Durumu

XIX. yüzyılın sonları modern Azerbaycan kadınının eğitimi, toplumda görünür hale gelmesi, Azerbaycan aydınları için yan yana yürüyecekleri, toplumun önemli bir yansıması olan, gelecek içinse modern Azerbaycan oluşumunun temellerini atacak kişilerin yetişmesi anlamına gelmektedir. Bu mesele XIX. yüzyılın sonlarıyla birlikte sadece Azerbaycan özelinde değil, Rusya'da yaşayan bütün Türkler için son derece dikkat çekici ve de çözülmesi gereken bir mesele haline gelmiştir. Çünkü; söz konusu dönemde Çarlık Rusya'sında bulunan Türk kadınları ile Rus kadınları arasında ırksal farklılıktan kaynaklı konumsal ayrım da bulunmaktadır. Buna göre Türk kadınlarının statü bağlamında oldukça alt sıralarda olduğu görülmektedir. Çarlık Rusya'sı en çok bu grupların millî bilince erişmesinden ve bu bilincin eğitimle toplumda karşılık bulmasından endişe duymuştur.

XIX. yüzyılda Azerbaycan Türk'ü kadınlar üzerinde Çarlık Rusya'sının politikaları gittikçe ağırlaşmışken, İslamiyet'i çağın gereksinimlerinden uzak yorumlamaya devam eden din adamlarının da baskısıyla, bölge kadınları için neredeyse yoklardı demek mümkündür (Hablemitoğlu & Hablemitoğlu, 1998). Bu anlamda Azerbaycan entelektüelleri açısından mesele sadece eğitimi önceleyen, tek noktaya odaklanmış bir konu olmaktan ziyade, gelenekselleşmiş, kalıplaşmış ve yıkılması zor bir dinî mesele halini de almıştır. Azerbaycan entelektüelleri için eskiye karşı yeniye inşa etme süreci maddi-manevi oldukça zorlayıcı olmuştur. Onlar için Azerbaycan Türklerinin millî bilincinin artması, gelecekte iyi kuşakların yetişebilmesi, toplum bilincinin ön plana çıkarak kimliklerini kazanmalarının önündeki önemli engellerden biri; kadınların eğitimde neredeyse yok hükmünde olmalarıydı.

1901 yılında Ahmet Ağaoğlu¹ *İslâma Göre ve İslâm Aleminde Kadın* eserinde Yusuf Akçura'nın² aktarımına göre kadın ve eğitim meselesiyle ilgili şunları söylemiştir: “Müslümanların kurtarılması, onların manevi, maddi, hatta siyasi kalkınmaları, yalnız iki meselenin çözümüne bağlıdır: Kadın meselesi ve elifbânın (alfabenin) ıslahı...” (Hablemitoğlu & Hablemitoğlu 1998, s.119). Ahmet Ağaoğlu'nun öne çıkardığı bu iki olgu, Çarlık Rusya'sı için XIX. yüzyılın başından itibaren vazgeçilmez politikalar olmuştur. Büyük resme bakıldığında, dönemin bilinen tüm alanlarını kendi lehine çevirmeye çalışan ve hiçbir boşluk bırakmayan Çarlık Rusya için, eğitim ve kadın meseleleri de stratejik avantaj sağlamada önemli rol oynamıştır. Konuyla ilgili Çarlık dönemi Transkafkasya eğitim kurulu başkanlarından Semyonov, bölgedeki Çarlık Rusya'sının eğitim politikasını şu şekilde aktarmıştır; “...Müslüman çocuklar 3-4 yıl Rus, komşu ve diğer Hristiyan çocuklarla bir arada kalarak Rus dilini öğrenecekler ve dini fanatizmlerini kaybedip daha Rus olacaklar: Hükümetin bu alandaki temel ilgisi budur!” (Ahmedov 1985, ss. 24-25). XIX. yüzyılın Azerbaycan eğitim hayatına genel olarak bakıldığında, bu politikanın Çarlık Rusya'sı tarafından birebir uygulandığı zaten görülmektedir. Çarlık Rusya'sı açısından bölgenin Ruslaştırılmasının olmazsa olmazı, Rus dilinin halka öğretilmesidir (Somuncuoğlu, 2006). Bu bazen eğitim aracılığıyla doğrudan, bazense bölgeye Rusların yerleştirilmesiyle etkileşim sağlayarak dolaylı yoldan olmuştur. Bölgede yaşayan insanlar için eğitim anlamında iki seçenek bulunmaktadır. Birincisi; Rusların asimile programlarına hizmet eden genel Rus okulları, bir diğeri ise sayıları oldukça fazla olan geleneksel medrese eğitimi (Musayeva, 2014). Azerbaycan'da Çarlık Rusya'sının eğitim politikalarını uygulamaya koyduğu “ilk okul 1830 yılında Şuşa'da, 1832'de Bakü'de, 1833'te Şeki'de, 1837'de Gence'de, 1838'de Nahçıvan ve Şamahı'da açıldı. 1857 yılında Azerbaycan'daki tüm kaza okullarında sadece 148 Azerbaycan'lı öğrenci vardı... (Muradova 2007, s.11)” Bu dönemde Azerbaycanlı kadınların yaklaşık yüzde 90'ından fazlası okuma yazma bilmemekteydi (Muradova, 2007). 1830 yılında Bakü, İçerişehir'de 25 kız çocuğuna 2 kadın öğretmen eğitim vermiştir. XIX. yüzyılın ortalarına kadar Azerbaycan'da kadınlar için belirlenmiş, düzenli bir eğitim sistemi görülmemektedir. 1850'li yıllarda Şamahı'da Kullubejim Hanım isminde bir kadının, kendi evinde matematik, Farsça, tarih, ana dil, dikiş dikme, resim gibi dersler verdiği bilinmektedir. Evlerde yapılan bu tarz eğitimler de bölgedeki kadınların gelişimine katkı sağlamıştır. 1860'lı yıllarda bu tarz evlerde ders veren, resmî belgelere göre Gence'de 11 kadın öğretmen, 55 kız öğrenci bulunmaktadır. Ancak bu kızlardan sadece 6'sı köylü kızlardır. Genel olarak Azerbaycanlı kadınlar bu şekilde evlerde eğitim görmüştür. Ve tabi ki bu eğitime ulaşabilmek için de belirli bir ücret ödemeleri gerekmiştir. Bu durum, her kesimden kadının eğitim almasını sınırlandırmıştır. Bir kız çocuğunun eğitim alabilmesi ailesinin gelir durumuyla doğru orantılı haldedir (Ahmedov, 1985).

Böyle bir ortamda Çarlık Rusya'sının Azerbaycan'da eğitim faaliyetlerini başlatırken, temel prensibi bölge halkına Rus dilini, kültürünü, tarihini öğretmek ve bunun devamlılığını sağlamak olmuştur. Rusya, bu amaçla ilk devlet okulunu 1830'da Şuşa'da *Kaza Mektebi* adıyla açmıştır (Devlet, 2014). 1848'de ise ilk kız mektebi olan *Mukaddes Nina Mektebi* Şamahı şehrinde açılmıştır. Mektep sonraları Bakü'ye nakledilmiştir (Cabbarov, 2011). Mektep ilk açıldığında 16 kız öğrenci alınmıştır. Bu okul da diğerleri gibi, Rus eğitimini temel alan bir müfredata sahiptir. Rus dili, matematik vb. 1901 yılında burada sadece bir Azerbaycanlı kız eğitim görmüştür (Ahmedov, 1985).

¹ Ahmet Ağaoğlu (1869-1939): Karabağ doğumludur. 1889'da Sorbonne Üniversitesi'nde tarih ve filoloji eğitimi almıştır. Tiflis, Şuşa ve Bakü'de öğretmenlik yapmıştır. “Milli uyanış hareketi”ne katılarak Türk ve Müslümanların haklarını Rus makamlarına karşı savunmuştur. (Yüce 1988, ss.464-466)

² Yusuf Akçura (1876-1935): Kazan doğumlu, Türk siyaset adamı, tarihçi ve yazar. 1899 'da Paris'te École Libre des Sciences Politiques'te eğitim almıştır. Cedidciler arasına katılarak siyasî, kültürel faaliyetlere katılmıştır. (Yüce 1989, ss.228-229)

1874 yılında, Bakü Kız Lisesi, 1894'te Marinsky isimli bir kız okulu daha açılmıştır (Muradova, 2007). 1901 yılında Marinsky kız okulunda yedi Azerbaycanlı kız öğrenci eğitim görmüştür (Ahmedov, 1985). Ancak görüldüğü gibi, buralarda Azerbaycanlı kız öğrenci sayısı oldukça düşüktür. Bunun başlıca sebepleri arasında; Rus eğitim sisteminin alışlagelmiş Müslüman eğitiminden oldukça farklı nitelikler taşımasını ve Azerbaycan kadınlarının ihtiyaçlarına cevap vermemesini göstermek mümkündür. Çarlık Rusya'sında 1874 yılında *Devlet Okulları Nizamnamesi* yayınlanmış ve böylece eğitimi de kontrol altına alarak, Rusya'da yaşayan Türkleri ve tabi ki Azerbaycan halkını kontrol altında tutmayı hedeflemişlerdir. Bu nizamnameye göre; okullarda yalnızca Rusça eğitim verilebilecektir. Bu durum Azerbaycan halkının çocuklarını eski tip Müslüman okullarına göndermeye yönlendirmiştir. Ancak yine de burada eğitim görenlerin sayısı da oldukça düşüktür (Azerbaycan Tarihi, 2007).

Görüldüğü gibi bölgedeki kadınlar için eğitim anlamında XIX. yüzyıl Azerbaycan'ında çok fazla seçenek bulunmamaktadır. Rus okulları, gelir seviyesi yüksek ailelerin çocuklarına yönelik, Rus tipi eğitim modelini benimsemiştir. Dolayısıyla Azerbaycanlı kız çocukları ya buraya gidecek ya da evlerdeki sınırlı eğitime mahkûm kalacaklardı. Bununla birlikte iki seçenek için de ücret ödemek zorundaydılar. 1895 yılında Vendam Köy okulunun müdürü Hasan Bagirov şunları söylemiştir; “Köylüler genç kızları Rus okuluna göndermek istemiyorlar. Bunu göz önünde bulundurarak, her ebeveyn kızına evde Azerice öğretmenin görevi olduğunu bilmektedir” (Ahmedov, 1985, ss. 119-212). 1897 yılında Rusya'da toplam nüfusun binde 1'lik oranı üniversite seviyesinde eğitim görebilmekteydi (Hablemitoğlu & Hablemitoğlu, 1998). XIX. yüzyıl Çarlık Rusya'sında bulunan halk için okullar açılmış olsa da bu okullara hemen herkes gidememiştir. Yaygın olan medreselerde ise ortalama eğitim süresi 10-15 yıl arasında değişmekteydi (Tağıyev, 1993). Dolayısıyla medreseler, dönemin modern ihtiyaçlarından oldukça uzak bir şekilde eğitim vermekte, basitçe söz etmek gerekirse hesap yapma, yazı yazma, Arapça ve Farsça öğretimini ön planda tutmaktaydı. Burada eski tip eğitim verildiğinden halk arasında okuma yazma oranı oldukça düşük seviyelerdeydi. Üstelik bu medreselerde sadece erkek çocukları eğitim görürken, kız çocukları evlerde verilen keyfî eğitimle yetinmek zorunda kalmıştır.

Bütün bu yaşanan gelişmelerin Rusya Türkleri için, kimliklerini kaybetme noktasında tehlikeli boyutlara ulaştığını farkederek Rusya Türklerinin eğitim görmüş, Batı ile etkileşim halinde olan entelektüel kesimi, başta kendi içinde bu sorunları çözmek için, aydınlanmacı bir harekete yönelmişlerdir. Bölgede bulunan eğitim öğretimin iyileştirilmesi meselesine yoğun mesai harcadıkları için eğitimde geliştirdikleri *Usul-i Cedid (yeni metod)* yönteminden hareketle *ceditci* ismini almışlardır (Swietochowski, 1988). XIX. yüzyılın başlarından itibaren bölgede pek çok Rus okulu açılmış, sözünü ettiğim Azerbaycan entelektüellerinin büyük bir kısmı bu okullarda eğitim görmüşlerdir. Ardından bölgede yaşayan Rusya Türkleri için modern eğitime daha yakın bir çizgide, erişimi Rus okullarına göre daha kolay olan, kendi geleneklerini modern çizgide takip eden ve anadillerini ön planda tutan *Usul-i Cedid* okullarını kurma düşüncesi doğmuştur (Baykara, 1966). Bu entelektüellerin yenilikçi fikirleri, dönemin muhafazakâr din adamları başta olmak üzere, birtakım çevreler tarafından kabul görmemiştir. Bu kişiler ve destekçileri ise *kadimci* olarak isimlendirilmişlerdir (Swietochowski, 1988). İşte tam da böyle bir ortamda 1884 yılında İsmail Gaspiralı³ tarafından yeni nesil eğitim programına uygun, ilk *Usul-i Cedid* okulu açılmış, (Devlet, 2014) yine aynı yıl içinde Bahçesaray'da ilk kız *Usul-i Cedid* okulu kurulmuştur (Hablemitoğlu & Hablemitoğlu, 1998). Yaklaşık bir yıl kadar önce (10 Nisan 1883) (Çapraz, 1990) çıkartılmaya başlanan, *Tercüman* gazetesi aracılığıyla da bu gelişmeler

³ İsmail Gaspiralı (1851-1914): Kırım Bahçesaray'da doğmuştur. Moskova'da Harp Okulu'nda eğitim görmüştür. Böylece Rus fikir hayatını ve aydınlarını tanıma imkânı bulmuştur. Cedidcilerin önemli isimlerinden biridir. (Kırımlı 1996, ss.392-395)

diğer Rusya Türklerine ulaştırılmaya çalışılmıştır. Gazete özellikle dil anlamında Azerbaycan ve Kırım'da ortalama bir okuyucunun anlayabileceği düzeyde olup, Çarlık Rusya'sında bulunan, örneğin Volga Tatarlarının anlamakta biraz daha zorlanabileceği seviyedeydi (Swietochowski, 1988). Ayrıca Tercüman gazetesinin arkasında da Tağıyev'in maddi desteğinin olduğunu söylemek gerekir (Ebulfez, 2006). İsmail Gaspıralı aslında, bölgedeki Müslüman kadınların özgürleştirilmesi gerektiği düşüncesini 1881 yılında *Tavrida* gazetesinde belirtmiştir (Gündoğdu, 2010). İsmail Gaspıralı'nın yapmak istedikleri olarak sıralayabileceğimiz; "Avrupaî manâda okullarda eğitim yapılması, Türkler için ortak bir yazı meydana getirilmesi, kadının esaretten kurtulması, Rusya Türklerinin iktisadî hayata katılmaları, dinî idarelerin düzeltilmesi, yardımlaşma cemiyetlerinin kurulması vb." (Devlet 1988, s.54) meseleleri daha sonra cedidcilerin ortak hedefi haline gelmiştir. İlk *Usul-i Cedid* okulu Bahçesaray'da açıldıktan sonra Kafkasya ve Kırım'da yenileri açılmaya başlanmış, böylece süreklilik sağlanmaya çalışılmıştır (Ortaylı, 1968). Bu okulların kısa sürede yayılmasında önemli bir faktör olarak, mekteplerin Çarlık Rusya'sı tarafından çok sıkı bir şekilde denetlenmemesini gösterebiliriz (Somuncuoğlu, 2014). Böylece *Usul-i Cedid* okulları Rusya Türklerinin menfaatlerini önceleyen nitelikleri bakımından daha kolay yayılma imkânı bulabilmiştir.

Usul-i Cedid okulları için hazırlanan programa göre; İslam hukuk kuralları ve Kur'an öğretimine ek olarak tarih, matematik, coğrafya gibi bilimi takip eden (Zenkovsky, 2000) ve anadil eğitimini içeren dersler müfredata dahil edilmiştir (Kırımlı, 1996). Bunların yanında ders süreleri, dersliklerin fizikî durumu, öğrenci sayısı gibi meseleler de günün modern şartlarına uygun oluşturulmuştur (Kırımlı, 1996). Azerbaycan'da bu gelişmeleri destekleyen ilk *Usul-i Cedid* okulu ise 1890 yılında Ordubad'ta Sıtkı Seferoğlu tarafından açılmış, akabinde bu okulların sayısı artmaya başlamış, yenileşme sürecinin hız kazanmasıyla birlikte 1894 yılında Neriman Nerimanov⁴ ilk kütüphanenin açılması ile ilgili izni alabilmiştir. Böylece bölgeye İstanbul da dahil olmak üzere farklı bölgelerden çeşitli eserler gelmeye başlamıştır (Devlet, 2014). İsmail Gaspıralı, kızı Şefika Gaspıralı ile birlikte Rusya Türkleri arasındaki ilk kadın dergisini de (*Alem-i Nisvan* 1906-1910) çıkartmıştır (Kanlıdere, 2000).

Görüldüğü gibi, dönemin basın organları eğitim meseleleriyle iç içe olmuştur. Konuyla ilgili tartışmaların önemli bir kısmı bu gazeteler üzerinden yaşanmıştır. Söz gelimi, Azerbaycan'da 11 Temmuz 1875 yılında *Ekinci* gazetesinin ilk sayısı ana dilde çıkartılmış, Hasanbey Zerdabî⁵ başta olmak üzere, bu gazetede pek çok konunun yanı sıra eğitim meselesiyle ilgili düşüncelerini paylaşmıştır. Eğitimin ana dilde olması, bilimin öncelenmesi gibi meseleler hakkındaki cedidcilerin görüşleri, çok geçmeden gazeteye tepki mektuplarının gelmesine sebep olmuştur (Tağıyev, 1993). Bu tepkiler dönemin yeni nesil eğitim anlayışını ve entelektüel bilgisini ön planda tutan cedidcilere karşı olan kadimcilerden gelmiştir. Nasıl ki Çarlık Rusya'sının asimilasyon politikaları tam tersi düşüncelerin gelişmesini büyük oranda tetiklediye, Azerbaycan'da da yenileşme isteğinin öne çıkması, tam tersi düşüncelerin gün yüzüne çıkmasını desteklemiştir. Dolayısıyla başta *Usul-i Cedid* okullarının açılmasıyla beraber kız okullarının da faaliyet göstermeye başlaması, meseleye dinî açıdan karşı çıkan, din adamlarına zemin hazırlamıştır. Bölgede bulunan gelenekçi din adamları, yeni açılan bu okullara *İslam'ın ruhuna aykırı* (Azərbaycan Tarixi, 2008) olma gerekçesiyle karşı koymuşlardır. Tam da bu sebeple, yenileşmeyi destekleyen din adamlarını hatırlamak gerekir (Hablemitoğlu,

⁴ Neriman Nerimanov (1870-1925): Tiflis'te yoksul bir ailede doğmuştur. Edebiyatçı, devrimci, siyasetçi, tıp doktorudur. M.F.Ahundov edebiyat ekolünün de temsilcilerindendir. 1902'de Odessa'da Tıp eğitimi almıştır. Tağıyev'in maddi desteğiyle (Memmedova vd. ty:27)

⁵ Hasanbey Melikzâde Zerdâbî (1842-1907): Şamahı'nın Zerdab köyünde doğmuştur. Moskova Üniversitesi Fizik-Matematik Fakültesinden mezun olmuştur. Cedidcilerin önemli isimlerinden biridir. (Akpınar 1997, ss.362-363)

1998). Abdülselem Ahundzade, Molla Muhammed Pişnamazzade, Müftü Hüseyin Efendi Kayıbov gibi din adamları, eğitimin önemini dine dayandırarak halka anlatmaya çalışmışlardır (Azerbaycan Tarihi, 2008). Bu entelektüel din adamları sayesinde halkın önemli bir kesimi, bu modern okullara çocuklarını göndermek için kendilerinde manevi güç bulmuşlardır.

Zerdabî bir yazısında şöyle söylemiştir; “Erkekler için ne kadar okulumuz olursa olsun istediğimiz hedefe ulaşamayacağız. Kadınlar bilimden ve eğitimden dışlanıyor. Ancak genç neslin eğitiminde kadınlar büyük rol oynuyor” (Ahmedov 1985, s. 213). Zerdabî bu düşüncelerini konuyla ilgili harekete geçerek de desteklemiştir. 1880’lerde eşi Hanife Hanım ile birlikte eksikliklerin farkında olarak, Müslüman kadınlar için Tiflis’te ayrı bir mektep açmak istemişlerdir. Bu düşünceleri bölgede çok fazla tartışmaya neden olmuştur. Okul açma girişimi maddi sebeplerin de etkisiyle tamamlanamamıştır. Yine 1896 yılında Zerdabî, Bakü’de kız okulu kurma düşüncesiyle Bakü valisine başvuru yapmış, ancak bu talebi tehlikeli bulunarak reddedilmiştir (Ahmedov, 1985).

Tüm bunlar göstermektedir ki; XIX. yüzyıl Azerbaycan’ında toplumun eğitim seviyesini belirleyen büyük ölçüde, bilimsel çerçeveden oldukça uzak olan geleneksel medrese tipi eğitimi alabilen erkekler belirlemektedir. Kadınlar için, bu yüzyılın sonlarından itibaren modern dünyaya ayak uydurmaya çalışan entelektüellerin mücadelesi dikkat çekmiş ve karşılık bulmuştur.

Hacı Zeynelabidin Tağıyev Kimdir?

Hacı Zeynelabidin Tağıyev’in hayatını bilmek, onun anlamlı bir bütünün parçası olduğunu görmek adına son derece kıymetlidir. Tağıyev’in Rusya Türkleri adına yaptığı hizmetleri bir temele oturtabilmenin ilk şartı, ancak onun nasıl bir yaşam yolculuğundan geçtiğini bilmekle mümkündür. Bu bilinçle, Tağıyev’in yaptıklarının arkasında nasıl bir akıl olduğunu da görmek mümkün olacaktır. Söz gelimi; bir milyoner belki de kendi hayatını tehlikeye atabilecek girişimleri Rusya Türkleri için neden göze almıştır? Neden hem kendi nüfuzunu hem de kendi sermayesini kullanarak büyük bir özveri içinde, Azerbaycan halkının geleceği için uğraş vermiştir? Bu bölümde özellikle bu sorulara cevap aranacaktır.

Tağıyev’in doğum tarihi net bilinmemekle birlikte iki ihtimal üzerinde durulmaktadır. Bunlardan birincisi 1823, diğer ihtimal ve ağırlıklı olarak kabul gören tarih ise 1838 yılında doğduğudur. Hacı Zeynel Abidin Tağıyev, ailesine destek olabilmek için küçük yaşlardan itibaren inşaatlarda çalışmaya başlamış, taş oymacılığı alanında da kendisini geliştirmiştir (Tahirzade vd.). Babası mütevazı bir ayakkabı tamircisi olan Tağıyev’in annesi ise, o henüz 10 yaşındayken ölmüştür (Memmedova vd., t.y.). Bu sırada babası ikinci kere evlenmiş, yeni eşinden Tağıyev’in beş kız kardeşi olmuştur. 15-18 yaşlarındayken bir yandan marangozluk öğrenmiş, bir yandan da inşaatlarda çalışmıştır. Çalışkan, akıllı bir çocuk olması onun etrafı tarafından girdiği her ortamda sevilmesine sebep olmuştur (Süleymanov, 1996). Küçük yaşlardan itibaren çalışmaya başlaması, çok yönlü ticarî zekasının gelişmesine de katkı sağlamıştır. Tağıyev’in başından iki evlilik geçmiş, ilki Zeynep, diğeri Sona hanımlardır. Bu iki evlilikten toplamda sekiz çocuk sahibi olmuştur (Memmedova vd., t.y.).

Tağıyev, 1860’larda çalışma hayatı boyunca elde ettiği kazancıyla ticaret yapmaya başlamıştır. 1872’de kiraladığı bir araziden tesadüfî olarak petrol çıkmasıyla, dönemin petrol şirketi sahibi zenginlerinden biri olmuştur (Memmedova vd., t.y.). Şunu hemen söylemek gerekir ki, tam da bu yıllar Azerbaycan’ın milletlerarası arenada zengin petrol rezervleri sebebiyle jeoekonomi alanında ön sıralara taşındığı 1870-1883 (Devlet, 2014) yıllarını kapsamaktadır. Dolayısıyla ekonomi, sanayi, demiryolu gibi çok yönlü sebeplerden ötürü bölgedeki Azerbaycan Türkleri maddi-manevi güçlenmeye başlamışlardır. Tağıyev tüm bu sürecin ve de kendi yeteneklerinin sayesinde çok büyük bir servetin sahibi olmuştur. Öyle ki bu servetin içinde; iki

petrol gemisi, Nijni Novgorod'da petrol üreten fabrikalar, bunların yanı sıra altı gemi, demiryolu vagonlarından oluşan bir filo da bulunmaktadır (Vəlixanlı vd.). XIX. yüzyılın sonlarına doğru Tağıyev'in önerisi ile birlikte dönemin petrol taşıyan gemi sahipleri bir araya gelerek *Kur-Hazar* (Kür-Xəzər) denizcilik ve hissedarlar birliğini kurmuşlardır. Bu topluluğu kurmalarındaki sebep, kargo ve yolcu taşımacılığını geliştirmektir. Projeye göre bu gemiler Hazar denizi, Volga Nehri, Kura nehrindeki limanlardan geçecektir (Süleymanov, 1996).

Tağıyev'in hemen hemen bütün faaliyetleri için de pek çok gazeteye reklam verdiği görülmektedir. Bu reklamlar Tağıyev'in sadece eğitimde değil, dahil olduğu her alanda titizlikle çalıştığını, hiçbir masraftan kaçınmadığını ve de hem kendisi hem de milleti adına en iyisini istediğini, modern imkânlardan faydalandığını ve bu imkânları halka sunduğu hizmetlerle de sergilediğini görmemiz açısından son derece kıymetlidir. Örneğin; kendisi nakliye işiyle uğraşırken, gazeteye ilan vermiştir. Bu ilandan anlaşılmaktadır ki, sefer sırasında yolcular için "... ayrı tek ve çift Kabinler, büfe, elektrikli aydınlatma, buharlı ısıtma, tıbbi bakım sağlayacak doktor vb. gibi tüm olanaklar bulunmaktadır" (Kaspiy, Voskresenve14-go abgusta 1905/No:160/ Kaspiy, 14 Ağustos Pazar 1905/Sayı:160). 1887 yılında beş yatırımcıyla kurduğu şirketle yol ve tüm maaliyeti kendisinin karşıladığı bir itfaiye istasyonu da yaptırmıştır. 1895 yılında Merdakan'da bahçıvanlık okulu kurmuş, bu sayede bahçecilik, ağaç-çiçek-sebze ekim dikim gibi alanlarda uzmanlaşma sağlanmış, bölgede çok fazla ağaçlandırma yapılabilmektedir (Süleymanov, 1996). Ayrıca Bakü'nün şehir planlamasında da önemli katkıları bulunmaktadır (Memmedova vd., t.y.).

1896 yılına gelindiğinde H.Z.A. Tağıyev'in şirketlerinin petrol üretimi 500.000 tonu aşmıştır. Ancak kendisi 1897'de petrol şirketinin önemli bir kısmını İngilizlere satmıştır (Tahirzadə vd.). Tağıyev, Balıkçılık alanında da çok geniş bir ticaret ağına sahip olmuştur. Öyle ki; Kura ve Hazar denizi kıyıları onun işletmesi altına girmiştir. Bölgeye telefon hatları çekilmesi, su hatlarının döşenmesi gibi meselelerde öncülük etmiştir (Memmedova vd., t.y.). Moskova'nın merkezinde dört katlı son derece lüks bir binaya da sahip olmuştur (Süleymanov, 1996).

1901 yılında Tağıyev, bu sefer tekstil sektörüne el atarak, büyük bir tekstil tesisi kurmuştur. Bu fabrikaya hammadde olarak pamuk sağlayabilmek için Yevlah bölgesinde arazi satın almıştır. Tağıyev kısa bir süre sonra da 19. yüzyılın getirdiği Azerbaycan'daki ihtiyaçlar doğrultusunda gıda, iletişim, gayrimenkul gibi çeşitli sektörlerle de el atmıştır. Kendisi tüm bu ticarî faaliyetlerinin haricinde, Azerbaycan için önemli bir siyasî figür de olmuştur. Bu süreçte birçok kez Bakü Duma'sına seçilmiş, dolayısıyla Azerbaycan'ın geleceğinde önemli bir rol oynamıştır (Tahirzadə vd.). Tağıyev, dünyanın gittiği yönü takip etmiş, Azerbaycan halkının da entelektüel bakış açısıyla bu yolda yürümesi için gereken mücadeleyi vermekten kaçınmamıştır. Örneğin; Azerbaycan tarihinde önemli yeri bulunan, bir diğer aydın Alimerdan Topçubaşı⁶ ve dönemin diğer entelektüelleriyle hazırladıkları dilekçeyle Müslümanlara dinî, siyasî, eğitim gibi pek çok alanda eşitsizliklerin ortadan kaldırılması için Çarlık Rusya'sından talepte bulunmuşlardır (Tahirzadə vd.). Böylece Tağıyev, Çarlık Rusya'sının iktisadî anlamda da acımasız bir şekilde devam eden sömürgeci zihniyetine ket vurduğu bilinen ilk sanayici olmuştur (Memmedova vd., t.y.).

Tağıyev, hayır işlerine oldukça fazla para harcamıştır. Kız okuluna desteklerinin yanında, pek çok öğrenciyi Rusya ve Avrupa'ya göndermiş, eğitim masraflarını bizzat karşılamıştır. Ancak Tağıyev'in yaptıkları/yapmak istedikleri de tıpkı diğer aydınlara yapıldığı gibi, kadimciler tarafından engellenmeye çalışılmıştır. Bununla ilgili Seyid Azim Şirvani 'nin oğlu Seyid Cafer

⁶ Alimerdan Topçubaşı (1934, Doğum tarihi tartışmalıdır!) Petersburg Üniversitesinde Hukuk eğitimi almıştır. Dönemin entelektüel aydınlarından. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Həsənlı, 2013, ss. 16-34)

şunları söylemiştir: “Hacı Zeynelabdin Tağıyev babamın (Seyd Azim Şirvani)’nin elyazması) Bakü’deki ilk külliyyatını masrafları kendisine ait olmak üzere basmak istedi. Ancak sansürcüler ve din adamları bu çalışmayı engelledi. Tahran’a gönderip, taş yöntemiyle bastırdı. Matbaası vardı. Hem Azerbaycan hem de Rus diliyle gazete ve dergiler basıyordu... (Süleymanov 1996, s.11)” Görüldüğü gibi kadimciler hemen her alanda yapılacak ufak bir gelişmeyi dahi tepkiyle karşılamaktaydı.

Tağıyev için Azerbaycan’ın ilerlemesi, gelişme göstermesi için çaba sarfetmek, her şeyden önce vatansever olmanın ön koşulu idi. Bölgede yaşayan Müslümanlar için eğitim, dönemin en önemli sorunlarından biri haline dönüşmüştü. Kendisinin eğitim meselesi üzerine ne kadar kafa yorduğunu ise *Təzə həyat* (Yeni Hayat) gazetesinde kendi ifadelerinden kolaylıkla anlayabiliyoruz: “Halkımın eğitime olan çok yönlü ihtiyacını görerek, bu alanda yardımımı esirgemedim. Küçük çocukların eğitimi ve yetiştirilmesi için okulların açılmasının, büyüklerin eğitimi ve gelişimi için ise kitap ve gazetelerin yayınlanmasının gereğini anlayarak, bu meseleleri dikkate almıştım ve alacağım da... Ben gerçekten, halkın gelecekteki mutluluğunun, gücünün ve gelişiminin eğitime bağlı olduğunu anladım (Tahirzadə vd. t.y., s.8).” Tağıyev, XIX. yüzyılın sonlarına gelindiğinde artık, basın faaliyetlerinin dünyada çok önemli haberleşme aracı olduğunu idrak etmiş durumdaydı. Bu meseleyi çok önemseydiğini şu sözleriyle de açıklamıştır; “Ben basını halkın manevi, eğitimsel ve ekonomik büyümenin güçlü araçlarından biri olarak görüyorum, bu nedenle gazetelere mali yardım sağlamayı manevi borcum olarak görüyorum (Tahirzadə vd. t.y., s.10).” Bu sözlerini destekler biçimde 1895 yılında *Kaspi*, 1905 yılında *Hayat*, 1906’da ise *Füyuzat* gazetelerini satın almıştır (Tahirzadə vd. t.y., s. 10). *Kaspi* gazetesinin editörü Alimerdan Topçubaşı, onun Azerbaycan entelektüel hayatına katkılarını şu sözlerle ifade etmiştir: “Eğitimin sadık bir destekçisi olan H.Z.A. Tağıyev, eğitim konularında kendisiyle temasa geçen herkesi şaşırtıyor. Bu eğitimsiz kişinin doğuştan gelen zihni, eğitimin büyük gücüne inanç ve güven enerjisiyle doludur. Çağdaş bir entelektüelin dilinden duyulabilecek düşünceleri söylerken, eğitimin ihtiyaç ve gereksinimlerine çok fazla zaman harcayan Hacı Zeynel Abdin Tağıyev, okulu bu kadar çok sevmesiyle muhatabını şaşırtıyor (Cabbarov 2011, s.203).”

Azerbaycan’ın kültürel gelişimine katkısı oldukça fazla olan Tağıyev, 1883 yılında Azerbaycan için bilinen ilk tiyatro binasını yaptırmış ve de maaliyetini kendi karşılamıştır (Tahirzadə vd., t.y.) Ancak bu tiyatrolara kadınların girmesine izin verilmediğinden 1906 yılında Müslüman kadınlara özel localar yapılmaya başlanmıştır (Süleymanov, 1996). Tağıyev’in hayatında önemli olan iki ana unsur net bir şekilde anlaşılmaktadır. “Bunlardan birincisi halkının ekonomik olarak güçlü olması, diğeri ise mutlak surette eğitim seviyesinin yükseltilmesiydi” (Memmedova vd. t.y, s. 7).

Azerbaycan’ın SSCB’ye dahil olmasıyla birlikte SSCB, Tağıyev’in 30 milyon manata (rubleye) yaklaşan bütün mal varlığına el koymuştur (Memmedova vd.). Tağıyev’in Bakü-Mardakan’da yaşamasına izin verilmiş, 1 Eylül 1924 tarihinde ise vefat etmiştir (Tahirzadə vd.). Ölüm ilanının yer aldığı *Bakü İşçileri* isimli gazetede ölüm sebebi olarak kanser hastalığı gösterilmiştir (Bağırov vd.,1993).

Tağıyev’in yaşamından anlaşılan o ki; kendisi eğitim görmemiş olmasına rağmen, entelektüel düşünme becerisiyle Azerbaycan’ın çok yönlü gelişimi için çaba harcamıştır. Şahsi zenginliğinin, kendisine kazandırdığı her türlü avantajı Azerbaycan lehine kullanmaktan çekinmeyen, yetenekli, yaratıcı, ilkel ve öngörülü bir duruş sergilemiştir. Onun eğitimsiz olduğu

⁷ Seyid Azim Şirvani (1835-1888): Azerbaycan şairi, eğitimci. Kafkasya’da tarih, coğrafya, fizik, matematik gibi dersleri Müslüman mekteplerine sokan ilk öğretmenlerden biridir. (Akpınar 2009, ss. 50-51)

halde, eğitime olan bu desteği ve katkısı da onu diğerlerinden ayıran en önemli unsurlardan biridir.

Hacı Zeynelabidin Tağıyev'in Kız Mektebi (1901-1918)

22 Mart 1896 tarihinde Bakü Vilayeti ve Dağıstan Vilayeti Devlet Okulları müdürü ve müfettişi (ismi belirtilmemiştir), kurulması düşünülen kız okulunu finanse etmesi teklifiyle Tağıyev'e ulaşmıştır. Müslüman kızlarına yönelik el sanatları, ev ekonomisi derslerinin verildiği 1 veya 2 sınıflık bir okul açma isteğinde oldukları belirtilmiştir (GIAAR.F.309, ON., D. 779, L.6-6(OB.) /no:354 akt. A.M.A.İ.2020:14). Tağıyev, aydınlar arasında önemle üzerinde durulan bu mesele için, durumu değerlendirip, 24 Nisan 1896'da Kafkas Eğitim Dairesi başkanı K.P.Yanovski'ye kız okulu açmak istediğini, fakat şartları olduğunu belirten bir mektup yazmıştır. Tağıyev mektubunda, aşağıda maddeler halinde belirttiğim şartların yanında, okulu ancak kendi tasarladığı şekilde, bütün hizmet ve ekipmanlarla donatılmış, ana dil eğitiminin de verilmesi durumunda destekleyebileceğini söylemiştir. Şartlarının onaylanması halinde 125.000 rubleyi belediyeye nakledeceğini de taahhüt etmiştir (Cabbarov, 2011). Tağıyev'in şartlarına ilişkin mektubunu onaylayan cevap 8 Nisan 1897 tarihinde gelmiştir (GIAAR.F.309, OP.1, D.780, L.46-46(OB.) akt. A.M.A.İ 2020:25). Tağıyev Çar'ın eşi, Aleksandra Fyodorovna'ya yeni açılacak okula onun adının verilmesi meselesiyle ilgili kendisi müracaat etmemiş ancak; Yanovski'ye yazdığı mektupta bunu dile getirmiştir (Cabbarov, 2011). Tağıyev masraflarını karşılamayı taahhüt ettiği bu okul için koşullarını dile getirirken, bölgede yaşayan Azerbaycanlı kızların menfaatlerini ön planda tutmuştur. Buna göre Tağıyev'in yapımını desteklemek için Yanovski'ye sunduğu maddeler şunlardır:

- 1- Kız okulu, Kafkas Eğitimi Bölgesinin tek sınıflı okulları tipinde olmalı ve Müslüman ailenin ihtiyaçlarına uygun el sanatları ve ev işleri eğitimi için ek bir bölüm bulunmalıdır.
- 2- Okulda en az 20 Tatar öğretmenin kalabileceği bir pansiyon bulunmalıdır; fazladan yatılı öğrenciler de kabul edilebilir; bunlar da yoksullara ücretsiz olarak verilir.
- 3- Okulun bütün öğrencileri ve çalışanları Müslüman olmalıdır.
- 4- Okulun fahri mütevellisi, okulun kurucusu H.Z.A.Tagiyev'dir. Ve onun vefatından sonra en büyük oğlu bu hakkı kullanır. Kıdem sırasına göre bu hak miras yoluyla torunlarına geçer.
- 5- Mütevelli heyeti şu kişilerden oluşur: Okulun Fahri Mütevelli Heyeti(madde4); Bakü Belediye Başkanı, İl Kaymakamı, Bakü Vilayeti Devlet Okulları Müdürü, Bakü Mariinsky Kız Lisesi Müdürü ve Bakü Şehir Duması tarafından seçilen üç fahri Müslüman.
- 6- Mütevelli heyeti, misafir öğrenciler ve kendi kendine yeten pansiyonerlerin geçimini sağlamak için ödenecek öğrenim ücretlerini belirler ve okulun genişletilmesi, büyütülmesi ve iyileştirmesiyle ilgilenir; çalışanlara ve yoksul öğrencilere giyim ve eğitim malzemeleri konusunda yardım sağlar.
- 7- Okul ve yatılı okulun giderleri, Zeynel Abidin Tagiyev'in koyduğu sermayeden gelen faiz, gönüllü bağışlar, tahsis edildiği takdirde Bakü şehrinin verdiği ödenek ve konserlerden, gecelerden vb. elde edilen paralarla karşılanacaktır. (GIAAR.F.309, op.1, B.780, L.46-46(OB.) akt. A.M.A.İ 2020, ss.25-26).

Yanovski'nin mektubu onaylamasına rağmen, okulun resmen açılması birkaç yıl ertelenmiştir. Tağıyev, kendi yazdığı bir mektupta bu okulların Azerbaycan Türkleri açısından önemini şöyle dile getirmiştir: "... Müslüman aile hayatını ve onun tüm eksikliklerini çok iyi biliyorum. Müslüman bir kadını, içinde bulunduğu kapalı, fanatik hayattan kademeli olarak uzaklaştırmanın tek yolu vardır: okul ve yine okul. Ancak bu okulu öyle bir ustalıkla kurmak

lazımdır ki, Müslümanlar hiçbir yabancı fikir olmadan ona ilgi duysunlar ve kızlarını güvenerek oraya göndersinler (Cabbarov, 2011, s. 205).”

Araştırmalar gösteriyor ki; Bakü için bir Müslüman kız okulu kurma teklifi, Bakü Vilayeti ve Dağıstan Vilayeti Devlet Okulları müdürü ve müfettişi tarafından resmî olarak Tağıyev’e yapılmış gibi gözükse de bu proje içeriği bakımından Tağıyev’in oluşturmaya çalıştığı müfredattan oldukça uzaktır. Eğer bu proje, Tağıyev tarafından olduğu gibi kabul edilseydi, sıradan bir Çarlık Rusya’sı okulu olmaktan ziyade, el sanatları, ev ekonomisi gibi beceriler üzerinden, bilimsel, ana dil müfredatından uzak 2 yıllık kurs programı şeklinde eğitim verilecekti. Ayrıca okulla ilgili her türlü mesele için Petersburg’dan izin almak gerekecekti. Bu yüzden Tağıyev, okulun Bakü-Dağıstan Halk Mektepleri Müdürlüğü’ne bağlanmasını uygun görmüş, öyle de olmuştur (Cabbarov, 2011). Okulla ilgili her türlü bilgi bu müdürlükte kayıt altına alınmıştır. Örneğin; 1912 yılında Mina Aslanova isimli bir öğretmenin dini eğitim vermek üzere derslere girmesi, okul komisyonu (Mütevelli heyeti) tarafından kararlaştırılmıştır. Ardından Bakü Dağıstan Halk mekteplerine bir dilekçe yazılarak, Mina Aslanova ile ilgili şu bilgilere yer verilmiştir; “Mina Hanım Aslanova, milliyete göre bir Tatar, Müslüman-Şii dinine mensup, 16 yaşında bir kız. 1912’de Bakü Rus-Müslüman Kadınlar Aleksandrinsky Okulunda eğitimini tamamladı. Spasskaya caddesindeki 103 numaralı evde yaşıyor (A.M.A.İ. /Gora 2-go/NO:13 -4 Yanvary, 1913).” Görüldüğü gibi her türlü bilgiyle ilgili ayrıntılı kayıt tutulmuştur.

Bakü Vilayeti Devlet Okulları müdürü A.S. Thorzhevsky 18 Temmuz 1898 tarihinde, Kafkas Eğitim Bölgesi Mütevelli Heyetine, Tağıyev’in şartlarını ve okul binasının inşasını onaylayan mektubu göndermiştir (GIAAR.F.309, PO.1, D. 780, L.50-50(OB.) PODLİNNİK. No:6 akt. A.M.A.İ 2020:32-33). Böylece inşaata başlanmış, Tağıyev’in toplam başışı 308,5 bin rubleyi bulmuştur. Yeni oluşturulan bu kurumun yönetici işlerinden sorumlu Tağıyev’e bağlı üyeler seçilmiş, bunların arasında, Hasanbey Melikzade Zerdabî, Faruk Bey Vezirov, Alimerdan Topçubaşı ve eşi Sona Hanım da bulunmaktadır (Cabbarov, 2011).

Okulun binası 864m²’lik alanı kapsamaktadır (Süleymanov, 1996). İlk açıldığında, 58 kız öğrenciden 35’i fakir ailelerin kızlarından seçilmiştir (Memmedova vd., t.y.). Okulda okutulacak kız öğrencilerin yaşı ise 8-11 arasında değişmiştir (Genceli vd., 2018). Kontenjan olmamasına rağmen Tağıyev’in önerisiyle ek kontenjan oluşturulup 13 kız öğrenci daha ücretsiz okutulmuştur. Böylece, zamanla ücretsiz eğitim görenlerin sayısı, kendi imkânlarıyla eğitim gören öğrenci sayısını geçmiştir. Tağıyev başta olmak üzere mütevelli heyeti, eğitimin dönemin şartlarına uygun olması için her türlü gayreti göstermiş, her konu üzerinde planlı bir şekilde ilerlemeye çalışmışlardır. Öğrenciler için dersler sabah 08:30’da başlamıştır. Burada disiplin son derece ciddiye alınmış, dersler 1.2. sınıflar için 13:20’de 3. ve 4. sınıflar için 14:20’de bitmiştir (Cabbarov, 2011). Mektepte okutulacak derslerin süresi 50 dakika olarak belirlenmiş, 5 ayrı oturumdan oluşmuştur (Genceli vd., 2018). Kahvaltı 3. dersin sonunda 11.20 gibi verilmiştir. Akşam 19:00 civarı çay saati olarak belirlenmiş, 21:30’a kadar tüm öğrencilerin uyumuş olması kuralı getirilmiştir. Mektepte eğitim Cumartesi başlayıp, Perşembe günü son bulmuş ve okulda izin günleri Cuma günü olarak belirlenmiştir. Tağıyev, bu okulda eğitim verecek kadınların seçimine ayrı özen göstermiştir. Çalışacak öğretmenlerin, Azerbaycan dilini ve İslam kurallarını öğretebilme kabiliyetini bir sınavla tespit ettikten sonra göreve almıştır. Böylece ilk kadrosu, Hanife Melikova Zerdabî, Meryem Sulkeviç, Mehmet Emin Efendi’nin kızı Asma Hanım, Sakine Ahundova’dan oluşmuştur. 7 Ekim 1901 tarihinde, okulun açılış merasimi düzenlenmiştir. Okulun öğrenci kütüphanesi yaklaşık 852 kitaptan oluşmuştur. İslam hukuku, tarih, edebiyat, matematik, doğa bilimleri, hat sanatı, resim, müzik gibi pek çok alana ait toplamda 590’ın üzerinde de eğitim materyali bulunduğu düşünülmektedir. Tağıyev, okulda her türlü ayrıntıya itina göstermiştir. Derslerin içeriğinden, binada bulunacak her türlü materyal onun için ayrı bir dikkat konusu olmuştur. Okulun içinde özel doktor bile bulundurulmuş, tüm

bu meselelerde ona en çok yardım eden kişilerden biri Zerdabî olmuştur. 1913 yılında kız mektebinde, Tağıyev'in talebi doğrultusunda iki yıllık pedagoji eğitimi verilmesi önerisinde bulunulmuştur. Çünkü; burada öğretmenlik yapacak kişilerin pedagoji eğitimine ihtiyacı doğmuştur. Çok geçmeden bu öneri kabul edilmiş, ancak pedagoji kursu 1915 yılında faaliyete geçebilmiştir. 1916 yılına gelindiğinde okulun statüsü ilkokullarla eşitlenmiş, yaşanan gelişmelerle bu tarz okullar dört yıllık ortaöğretim aşamasını temsil etmeye başlayınca da buraya girebilmek için önce ilkokulu bitirme şartı getirilmiştir (Cabbarov, 2011).

Tağıyev'in kız mektebinin kurulmasından sonra "1901'de Erivan'da, 1902'de Gence'de, 1907'de Nuha'da(Şeki) ve Ağdaş'ta birer tane açılmış, 1909 yılında ise Bakü'de üç "Rus-Tatar" şehir okulu açılmıştır. Lenkeran'daki ilk kız okulunun kurucusu Azerbaycan'ın ilk kadın eğitimcilerinden olan Meryem Hanım Bayramalibekova'dır" (Muradova, 2007, s. 12). 1906 yılında Meryem Hanım, Tağıyev'in kız mektebine kayıt yaptırmış, mezun olduktan sonra Nina Mektebine girmiş ve 1917 yılında buradan madalya alarak mezun olmuştur. Sonrasında eğitimine Moskova'da Tıp eğitimi alarak devam etmiştir. Yaşanan siyasî gelişmeler sonucunda eğitimini yarıda bırakıp Lenkeran'a dönmüş ve burada kızlar için bir okul açmıştır. Kendi döneminde Lenkeran'da bilinen tek kadın öğretmen olmuştur (Muradova, 2007).

1917'de Hacı Zeynelabidin Tağıyev'in kız mekteplerine olan desteği, hayatını anlatan bir broşürde şu şekilde karşımıza çıkmaktadır: "... müslüman kızlara mahsus bir okul yaptırdı. Kızlar burada Türk ve Rus dillerinde okuma-yazma, ev işleri, dikiş, nakış vesaire öğreniyorlardı. Öğrenim müddeti 4 yıl idi. Okulun yılda 800 ruble tutan masrafı da Hacı Zeynelabidin tarafından ödeniyordu... Bakû'da açılan yeni bir kız okuluna 1000 ruble... bağışta bulundu" (Hablemitoğlu & Hablemitoğlu 1998, s.76). Tağıyev'in eğitime verdiği destek ve değer, onun yapacaklarının teminatı olmuştur.

XX. yüzyılın başlarında dünyada yaşanan gelişmeler gıdaya erişimde zorlukların olması, diğer şehirlerden gelen öğrencilerin ulaşımında sıkıntılar yaşaması gibi sebepler, yatılı olan bu okulların gidişatını da derinden etkilemiştir. Günlük eğitimin süresinde giriş çıkışlarda aksiliklerin yaşanması, yabancı öğretmenlerin sayısındaki azalma ve bu yüzden yetersiz kalmaları, yatılı olan bu okulun pansiyon kısmının Eylül 1917 tarihinde kapatılmasına ve akabinde de derslere geliş gidiş yapabilecek öğrencilerin eğitimlerine devam etmesi kararı alınmıştır. 1918 yılına gelindiğinde okul tamamen faaliyetlerini sonlandırmak zorunda kalmıştır. Binanın bir kısmı günümüzde Azerbaycan Milli İlimler Akademisinin M. Fuzuli El Yazmaları Enstitüsü olarak kullanılmakta, bir kısmı ise Hüseyin Cavid'in müze evi olarak sergilenmektedir (Cabbarov, 2011).

Sonuç

Azerbaycan Türkleri XIX. yüzyılın ikinci yarısında yenileşmeyi destekleyen pek çok entelektüel yetiştirmiştir. Bu aydınlar, özellikle XIX. yüzyıl Azerbaycan'ında kadınların eğitim durumu, cehalet ve yoksulluk sarmalı arasında sıkışmışken, onlara üçüncü bir yol açmışlardır. Şartlar göz önüne alındığında görülmektedir ki, yeni bir oluşum, fikrî olduğu kadar, maddî de bir meseledir. Tam da böyle bir ortam, Tağıyev gibi dönemin zenginlerini Rusya Türkleri için stratejik bir pozisyona yerleştirmiştir. Özellikle Tağıyev'in yaşamı bize göstermektedir ki, dahil olduğu hiçbir alanda baştan savma, eski tip uygulamalara bağımlı bir profil oluşturmamaktadır. Tağıyev'in genel prensiplerinin farkında olan sadece Rusya Türkleri değil, bölgenin Çarlık Rusya'sına bağlı devlet organları da aynı düşüncededir. Tağıyev'in büyük engellemelerle karşılaşmamasının en büyük sebebi, onun gibi güçlü bir finansörün maddî etkisinden çekinmeleri olmuştur. Ancak tıpkı cedidci entelektüeller gibi o da kadimci zihniyetten payına düşeni almış, zaman zaman engellemelerle karşılaşmıştır. Kadimcilerin yenileşmenin önüne

koydukları her bir engelse, Çarlık Rusya'sının örmek istediği duvara bir tuğla daha taşımaktan başka bir işe yaramamıştır.

Görüldüğü gibi XIX. yüzyılın ilk çeyreği Azerbaycan kadınının eğitimi açısından pek parlak değildir. Ancak Çarlık Rusya'sında yaşayan Türk entelektüellerin ileri görüşlülüğü sayesinde, bu yüzyılın ortalarından itibaren eğitim ve kadın meseleleri derinlemesine tartışılmıştır. Kadın ve eğitim meselesini öncelikle konusunda uzlaşmıştır. Bölgedeki ceditçi aydınlar, kadınların eğitim alanındaki tahribatlarını gidermeye yönelik adımlar atmışlardır. Rus okulları ve eski tip medrese arasında başka seçeneği olmayan, bunlardan da yararlanma hakları sınırlı olan Azerbaycan kadınlarına, bir seçenek daha ekleyerek yeni bir yol açılmasını sağlamışlardır. Tam da böyle bir süreçte, Çarlık Rusya'sına bağlı devlet kurumundan gelen Müslüman kızlar için mütevazı bir okul açma fikrini, Rusya Türklerinin eğitim alanındaki çalışmalarının izleriyle, kendi milleti adına avantaja çeviren Hacı Zeynelabidin Tağıyev'in ticarî zekâsının getirdiği öngörüsü devreye girmiştir. Bu girişimin Tağıyev'e yapılması onun eğitime verdiği önemin bir neticesidir. Ancak, ilk bakışta iyi niyetli gibi görülen bu teklif, Azerbaycan kadını için onu bilime sevk edecek, eğitimi destekleyecek, herhangi bir ayrımcılıktan kurtaracak ve/veya kendi tarihsel kimliğiyle kucaklayabilecek nitelikleri taşımamaktadır. Tağıyev'in, Azerbaycan kadını ve entelektüelleri adına, şartlarını kabul ettirerek ağırlığını hissettirmiş olması, onun şahsî üstünlüğünü tarihsel arena da kanıtlar niteliktedir.

Öte Yandan eğitimin nitelik bakımından geleneksel çizgisinin korunduğu, bu geleneksel eğitim modelinden sadece erkeklerin yararlanabildiği XIX. yüz yıl Azerbaycan eğitim hayatı, aynı yüzyılın sonlarına doğru tarih, coğrafya, matematik gibi temel bilimleri içine alan ve artık kadınların da eğitim alabildiği bir döneme evrilmiştir. Tağıyev'in kız mektebi, dönemin koşullarında modern çizgide Azerbaycan kadını yaratmak için eğitim anlamında her türlü imkânı sağlamıştır. Rusya Türklerinin, eğitim alanındaki sistemli çalışmalarının izlerini avantaja çeviren Tağıyev, Azerbaycan kadınının kendi tahayyülündeki pozisyonunu somutlaştırabilmiştir. Mektebin talihsizliği kısa ömürlü olmasıdır. Ancak buna rağmen, mektep hem yapı bakımından hem de verilen eğitimin kalitesini ortaya koymak bakımından önemlidir. Tağıyev ve dönemin ceditçi aydınları tüm yaptıkları ve yapmak istedikleriyle çağdaşı ve devamındaki kadınların eğitim yaşamı için bir umut ışığı olmuşlardır.

Bibliyografya

Ahmedov, Hüseyin. (1985). *XIX. Asır Azerbaycan mektebi*. Maarif.

Ahmedov, T. (2010). *Neriman Nerimanov*.

Akpınar, Y. (1997). *TDV İslam ansiklopedisi*. 16.Cilt, ss. 362-363.

Akpınar, Y. (2009). *TDV İslam ansiklopedisi*. 37.Cilt, ss. 50-51.

A.M.A.İ. (Azerbaycan Milli Arşiv İdaresi) /Gora2-GO/NO:13 -4 Yanvarya 1913. Goroda C.1.

Azərbaycan tarixi, yeddi cildə (2007). Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.Bakıxanov Adına Tarix İnstitutu, XIX.əsr, IV cild.

Azərbaycan Tarixi, yeddi cildə (2008). Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.Bakıxanov Adına Tarix İnstitutu, XIX.əsr, V. Cild.

Azərbaycan Respublikasının Milli Arxiv İdarəsi (2020). *Hacı Zeynelabdin Tağıyevin Azərbaycanda təhsilin inkişafında xeyriyyəçilik fəaliyyətindən bəzi səhifələr*.

Bağırov, E., Haşımoğlu, A., Alioğlu, P. (1993). *Hacı Zeynelabidin Tağıyev, "Azerbaijan"*.

- Baykara, H. (1966). *Azərbaycan'da yeniləşmə hərəketləri XIX. yüzyl. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü:16, Seri: IV-Sayı: A1.*
- Baykara, H. (1975). *Azərbaycan istiklal mücadelesi tarihi.* Azərbaycan Halk.
- Cabbarov, F. (2011). H.Z.A. *Taghiyevin qız məktəbinin tarixindən.* Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi.
- Çapraz, K. (1990). *Kırım Türklerinde basın 1881-1990 [Yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi].* YÖK Tez Merkezi.
- Devlet, N. (2014). *Rusya Türklerinin millî mücadele tarihi (1905-1917).* Türk Tarih Kurumu, 3. Baskı.
- Devlet, N. (1988). *İsmail Bey Gaspıralı.* Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2. Baskı.
- Gəncəli, S. (2018). *Cümhuriyyətə işıq saçan qadınlar.* Bakı: Araşdırma Yazılar Toplusu, Redaktor: Teymur Əhmədov.
- Gündoğdu, A. (2010). *İki devrim arasında Rusya'da siyasi katılım ve Türkler.* XVI. Türk Tarih Kongresi. Cilt 2, ss.1-32.
- GIAAR.F.309, OP.1, D.780, L.46-46(OB.) Kopia s kopia. (2020) Akt. *Hacı Zeynelabdin Tağıyevin Azərbaycanda təhsilin inkişafında xeyriyyəçilik fəaliyyətindən bəzi səhifələr.* Azərbaycan Respublikasının Milli Arxiv İdarəsi.
- GIAAR.F.309, OP.1, D.779, L.6-6(OB.) no:354 Kopia (2020) Akt. *Hacı Zeynelabdin Tağıyevin Azərbaycanda təhsilin inkişafında xeyriyyəçilik fəaliyyətindən bəzi səhifələr,* Azərbaycan Respublikasının Milli Arxiv İdarəsi.
- GIAAR.F.309, PO.1, D. 780, L.50-50(OB.) Podilnik. No:6 (2020) akt. A.M.A.İ 2020:32-33) Kopia Akt. *Hacı Zeynelabdin Tağıyevin Azərbaycanda təhsilin inkişafında xeyriyyəçilik fəaliyyətindən bəzi səhifələr,* Azərbaycan Respublikasının Milli Arxiv İdarəsi.
- Hablemitoğlu, Ş. & Hablemitoğlu, N. (1998). *Şefika Gaspıralı ve Rusya'da Türk kadın hareketi (1893-1920).* Ajans-Türk.
- Həsənli, C. (2013). *Tarixi şəxsiyyətin tarihi: Əlimərdan Bəy Topçubaşov.*
- Kanlıdere, A. (2000). *Rusya Müslümanların kongrelerinde kadın sorunu (1905-1917).* Türk Kültür İncelemeleri Dergisi 2., ss.131-140.
- Kaspiy, Voskresenve14-go abgusta 1905/No:160/ Kaspiy, 14 Ağustos Pazar 1905 / Sayı: 160.
- Kırımlı, H. (1996). *Kırım Tatarlarında milli kimlik ve milli hərəketlər (1905-1916).* Türk Tarih Kurumu.
- Kırımlı, H. (1996). *TDV İslam ansiklopedisi.*13. Cilt, ss. 392-395.
- Memmedova,İ., Mahmudov, Y., Bilgin, M.S., Yeşilot, O. Ahmedova, F.*Hacı Zeynelabidin (t.y.). Tağıyev ve Kafkas İslam ordusu.* Tarihdaş Milletler ve Topluluklar Derneği.
- Musayeva, T. (2015). *Kultura Azerbaijana na rubeje epo (20-30-ıe Godı XX Stoletiya).* Elm və Təhsil.
- Muradova, A. (2007). *Vovleçenie jenşin Azerbajjanskoi CCR v organı gosudarctvennoi blacti (20-30- ıe Godı XX Veka).* Nurlan.
- Ortaylı, İ. (1968). *Çarlık Rusyasında Türkçülük hərəketləri ve Gaspıralı İsmail Bey.* Milliyetçi Türk Kadınları Derneği.

- Resulzade, M.E. (1996). *Azerbaycan problemi*. Çev. Perihan Mete, Sebahattin Şimşir. Azerbaycan Kültür Derneği.
- Somuncuoğlu, B.T. (2006). *Türkistan'da eğitim (1865-1917) ve Çarlık Rusya'sının sosyo-politik açıdan eğitime yaklaşımı [Doktora tezi, Gazi Üniversitesi]*. YÖK Tez Merkezi
- Somuncuoğlu, B.T. (2014). *Çarlık Rusyası dönemi Türkistan'ında İslam ve modernleşme*. Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi, 182/ ss.227-240.
- Süleymanlı, E. (2006). *Milletleşme sürecinde Azerbaycan Türkleri*. Ötüken.
- Süleymanov, M. (1996). *Azərbaycan Milyonçuları: Hacı Zeynalabdin Tağıyev*. Gənçlik.
- Swietochowski, T. (1988). *Müslüman Cemaatten ulusal kimliğe Rus Azerbaycanı*. Bağlam. Çev. Nuray Mert. 1. Basım.
- Tağıyev, Ə. (1993). *Azərbaycanda məktəb tarixi*.
- Tahirzadə, N., Vəlixanlı, N., Cabbarov F., Məmmədov, M. (t.y.). *Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. "Hacı Zeynal Abdin Tağıyev"*. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi.
- Yeşilot, O. (2004). *Hacı Zeynelabidin Tağıyev Azerbaycan için birçok ilki gerçekleştirmiş efsanevi petrol kralının hazin sonu*. Kaknüs.
- Yüce, N. (1988). *TDV İslam ansiklopedisi*. 1.cilt, ss. 464-466.
- Yüce, N. (1989). *TDV İslam ansiklopedisi*. 2. Cilt, ss. 228-229.
- Zenkovsky, S. (2000). *Rusya'da Türkçülük ve İslam*. (Çev. Ali Nejat Ongun). Günce.

<i>Etik Beyanı:</i>	Bu çalışma bilimsel yayın etiğine ve telif hakkı kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır. Bu makale, insan katılımcılar veya hayvanlar ile yapılmış herhangi bir çalışma içermediğinden etik kurul onayı gerektirmez.
<i>Destek/Finansman Beyanı:</i>	Bu araştırmayı desteklemek için hiçbir dış fon kullanılmamıştır.
<i>Çıkar Çatışması Beyanı:</i>	Yazar çıkar çatışması olmadığını beyan eder.
<i>Yapay Zekâ (AI) Kullanımı Beyanı:</i>	Yazar, bu makalede yer alan, metinlerin, resimlerin, grafiklerin, tabloların oluşturulmasında, verilerin analizinde ve ilgili literatürün (kaynakların) belirlenmesinde herhangi türden üretken yapay zekâ kullanılmadığını beyan eder.
<i>Telif Hakkı ve Lisans:</i>	© 2025 TUHED. Bu makale Creative Commons Attribution CC BY-NC lisansı altında açık erişim olarak yayımlanmıştır. Bu lisans, orijinal kaynağa uygun şekilde atıfta bulunulduğu, kullanım ticari olmadığı ve herhangi bir değişiklik veya uyarılama yapılmadığı sürece çalışmanın herhangi bir ortamda kullanılmasına ve dağıtılmasına izin verir.

